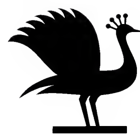
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14051

Tomaszów Mazowiecki Memorial Book

Bet ha-ʾalmin ha-Yehudi be-Ṭomashov-Mazovyetsḳi

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

AUTHOR	
TITLE	Bet ha-'almin ha-Yehudi be-Tomashov-Mazovyetski : sikum pe'ulot hantsaḥah 756 / ha-'orekh, Binyamin Ya'ari-Vald.
IMPRINT	880-02 [Israel] : Irgun yots'e Tomashov-Mazovyetski be-Yiśra'el, 1996.
DESCRIPT	127, xlix p. : ill. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Tomaszów Mazowiecki. Tomaszów Mazowiecki (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Tomaszów Mazowiecki.
ADD'L NAME	Yaari-Wald, Benjamin.
ADD'L TITLE	Jewish cemetery Tomaszow-Masowiecki

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

"האבן הזאת תהיה בנו לעדה"
(יהושע כד' 27)

בית העלמין היהודי בטומאשוב-מאזוביצקי

סיכום פעולות הנצחה תשנ"ו

העורך: בנימין יערי-ולד

יצא לאור ע"י ארגון יוצאי טומאשוב-מאזוביצקי בישראל 1996

ועדת הספר: *צבי אמזל, שלמה בירנשטוק, באטה קוסמולה, ציפי שחיבר*

תרגום לאנגלית: *ננסי רוברטס, איתן טוגמן.*

עריכת מלל אנגלי: *דב וורצל*

תרגום לפולנית: *שושנה רצינסקי, אנה צביאקובסקה.*

הודפס באדיבות: *מדן מפעלי דפוס נצרת בע״מ*

הנייר נתרם על ידי מר אברהם לנצמן

צילומים ועיצוב: *בנימין ושרון יערי*

יעוץ גרפי: *חנוך עמית*

קדם־דפוס ממוחשב: *מירית הפקות*

ברגשות עמוקים אני כותב הקדמה זו לספר על בית־הקברות היהודי בעיר טומאשוב מאזובייצקי בפולניה, בה נולדתי.

עזבתי את העיר בשנת 1935 ושבתי אליה לראשונה רק כעבור 58 שנים. בביקורי השני, באוקטובר 1995, ביקרתי גם בבית־הקברות היהודי, שם צילמתי כמה תמונות והעליתי זכרונות. בהזדמנות זו סיפרו לי, שימים אחדים לפני כן עזבו את המקום שני ישראלים יוצאי טומאשוב, שבילו במקום מספר שבועות. רק אחרי ביקורו של בנימין יערי בביתי ברחובות לפני כמה ימים הבנתי, שהיו אלה הוא ודודו שלמה בירנשטוק, שעסקו בעבודה המאומצת, המרגשת והחשובה, המתועדת בספר זה. אני מבקש להביע את הערכתי והוקרתי העמוקה לבנימין יערי על היוזמה, ההתמדה והתוצאה המוצלחת של מאמציו. מי ייתן, וספר זה ישמש כחוליה מקשרת בין העבר — דורות שאינם איתנו עוד — ודורות העתיד, שייתכן שימצאו ענין בהכרת המקורות של משפחותיהם.

פרופ׳ מיכאל סלע

מכון ויצמן למדע, רחובות

חוה
ישראל אליעזר
רייכמאן
לברכה בארץ החיים

פתח דבר

קוראים נכבדים,

בשמי ובשם אלה שעבדו השנה בבית־העלמין היהודי בטומאשוב, ועשו בעריכת הספר הזה ובכתיבתו, אני מבקש סליחה ומחילה אם פגענו, ח"ו, בזכרם ובכבודם של הנפטרים או משפחותיהם, בעבודה בשטח או בהעתקת הרשום על גבי המצבות. עשינו הכול למען הנצחת זכרם וכבודם של יהודי הקהילה טומאשוב-מזוביצקי.

בקיץ 1994 ביקרתי במשך יומיים בטומאשוב עיר ילדותי, סיירתי ברחובות העיר, נעצרתי ליד הבתים, שבהם גרו בני משפחתי, או חברי לספסל־הלימודים ולתנועת הנוער. העליתי זכרונות ודיברתי חרישית אל קירות הבתים. מובן שלא נעניתי, אך הוקל לי.

ביום השני, אחה"צ פניתי אל בית־העלמין היהודי. סופר לי, שראו שם מצבה של סבתי. שער בית־העלמין היה סגור. עברתי דרך בית־הקברות הקתולי. הסתכלתי במצבות המבריקות מלובן, בשפע הפרחים ובמבקרים העוסקים בחריצות בגינון המקום ובנקיונו. כשעברתי לבית־העלמין היהודי חשכו עיני: המקום היה דומה לג'ונגל. המצבות כוסו צמחייה עבותה, פטריות ושכבות פיח ואבק: עשבים ושיחים מנעו גישה חופשית אל המצבות. ניסיתי לחשוף את השמות הרשומים על גבי המצבות, אבל ללא הצלחה. מצב מביך זה דיכא אותי מאוד, והחלטתי לחפש דרך לשנותו.

בשובי ארצה מסרתי לחברי באירגון יוצאי טומאשוב את תמונת המצב של בית־העלמין. העליתי רעיונות ותוכנית עבודה לטיפול במצבות. באסיפה כללית של חברי האירגון שהתקיימה בחודש נובמבר 1994 גובשה ואושרה תוכנית פעולה. בסוף אותה שנה הצגתי את התוכנית לפני ועד האירגון בניו־יורק, והיא נתקבלה על־ידם בהתלהבות.

ניגשנו להגשמה. בסוף חודש ינואר 1995 שלחנו מכתב לעיריית טומאשוב. במכתב פרשנו את תוכניתנו לשיגור משלחת לטיפול בבית־העלמין היהודי בעיר. כן כללנו בקשה מהעירייה למסור לנו מפה של בית־העלמין ולהסדיר אספקת מים למקום. במקביל חיפשנו דרכים לביצוע העבודות. נעזרנו בידע של מוזיאון ירושלים, של מהנדסים לכימיה, של בעלי ניסיון בטיפול באתרים עתיקים ובבתי־קברות.

לאחר ארבעה חודשים, כאשר בוששה תשובה מעיריית טומאשוב לבוא, פנינו בבקשת עזרה לשגרירות פולין בתל־אביב. המזכיר הראשון של השגרירות שיגר מכתב בענייננו, ותוך זמן קצר נתקבלה תשובתו של ראש העיר לשגרירות פולין בתל־אביב, ובמקביל שיגר מזכיר העיר טומאשוב, מכתב מעודד אלי התומך ברעיון של שיפוץ בית־העלמין היהודי. למכתב צורף תצלום של מפת הסביבה הקרובה של בית־העלמין. אשר לבקשתנו לאספקת מים, נאמר לנו שאין קו־מים לבית־הקברות ולעירייה אין השנה תקציב להנחתו.

ניסינו ליצור קשר עם הכנסייה הקתולית בטומאשוב מתוך ידיעה שלבית־הקברות שלהם, הסמוך לשלנו, קווי מים. באמצעות ראש המנזר הדורמיציוני בירושלים הצלחנו ליצור קשר עם הכומר הקתולי אנדזיי קרפט, פולני הגר בווירצבורג (גרמניה), שלו קשרים אישיים בטומאשוב. מר קרפט הציג את בקשתנו לפני הכנסייה בטומאשוב והודיע לנו כי התשובה חיובית. כאשר הגענו לטומאשוב התקשרתי עם הדיקן הכומר מר גראד, נתקבלתי במאור־פנים והופנתי לכומר האחראי לבית־הקברות הקתולי בעיר, מר קוולינסקי. נפגשנו בבית־הקברות הקתולי, הוצגנו לפני מנהלת

המקום, והובטחה לנו עזרה רחבה ככל שנבקש, והעיקר: אספקת מים. רכשנו צינור פלסטי באורך 90 מטר והמים זרמו.

בשבוע השני לשהותנו בטומאשוב נפגשנו עם מזכיר העיר, והקשר עימו נמשך עד עזיבתנו את העיר. יחסו לעניין היה חיובי. ביוזמתו שלחה העירייה פועלים וחומרים לסתימת פירצה רחבה בחומת בית־העלמין. על השער הראשי קבעה העירייה שלט לציון המקום והסבר של הסדרי הכניסה. מזכיר העיר מסר לנו כי תיעשה פעולת הסברה בקרב תלמידי שני בתי־הספר הגובלים בבית־העלמין, כדי ללמדם לכבד את המקום, ולמנוע מהנוער להשתמש בבית־העלמין לפעילות שאינה תואמת את המקום, כגון משחקי כדורגל.

נסענו, שלמה בירנשטוק ואני לפולין ב-15.9.1995. לקחנו איתנו תוכניות עבודה, חומרי ניקוי כימיים (גם חומר ששימש לניקוי הכותל המערבי בירושלים), כלי־עבודה, כלי־מדידה, חומרים ומכשירי־צילום.

בצהרי אותו יום הגענו ישר מנמל־התעופה דרך וארשה לטומאשוב. התארחנו בבית משפחת טרוכה, שקיבלה אותנו בידידות וביחס חם. הקשר עם משפחה זו נוצר באמצעות באטה קוסמולה, שגרה אצלם לסירוגין בשלוש השנים האחרונות. גב' קוסמולה היא היסטוריונית מברלין החוקרת את מערכת היחסים בין פולנים, גרמנים ויהודים בעיר טומאשוב בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. לקבלת מידע מהצלע היהודית במשולש זה (ויהודים אין בטומאשוב) באה הגברת קוסמולה לישראל לפני כשלוש שנים ונפגשה עם יוצאי העיר הגרים בארץ. כאשר נודע לה על תוכניתנו לצאת לטומאשוב ולטפל בבית־העלמין היהודי שם, הביעה רצון להשתתף בזה. היא אכן הגיעה לטומאשוב ביום, ששנינו הגענו שמה, והיתה שותפה פעילה בתיכנון וביצוע של הטיפול במצבות.

התמזל מזלנו ואנשי המקום ששכרנו לעבודה נתגלו כעובדים חרוצים, ולאחר כמה ימים של עבודה מצאנו בהם שותפים מסורים בחיפוש מצבות מוסתרות באדמה.

בתוכנית שהצגנו לפני האסיפה הכללית של האירגון בישראל, בנובמבר 1994 מדובר ב-250 מצבות ששרדו בבית־העלמין היהודי בטומאשוב. המטרה: פיענוח ורישום של פרטי מרבית המצבות. אחרי חודש עבודה גילינו יותר מ-2000 מצבות, וממחציתן הצלחנו להעתיק את שם המשפחה (זה היה התנאי לרישום) ופרטים אישיים נוספים.

בנוסף לשמות ולתאריכים העתקנו מהמצבות דברי הספד ותפילה, שמצאנו חרוטים על גבי המצבות. התרשמנו עמוקות מהסמלים כגון פמוטות, חיות, ציפורים שקישטו את מרבית המצבות. במהלך החיפוש נשמעה מפעם לפעם צעקה מפיו של שלמה, סימן שגילה שמות מוכרים לו על גבי המצבות. רגעי־התרגשות רבים עברנו במהלך העבודה.

בשבועיים הראשונים עבד בבית־העלמין מורה מקומי בשם יז'י וונילביץ'. מר וונילביץ', חוקר תקופת הכיבוש הגרמני בטומאשוב, מקיים קשר־מכתבים זה שנים מספר עם חברנו משה וייסברג. ביום השני לעבודתנו הגיע צעיר בשם מיכל ז'ז'ניק, תלמיד גימנסיה הלומד ממילון יידיש ועברית. גם מיכל עבד איתנו, במסירות והתעניינות רבה במשך שבועיים, עד אחד לספטמבר, יום תחילה של שנת־הלימודים.

פעלנו בשני צוותים. שלמה בירנשטוק עמד בראש צוות עובדים שבעזרת משורים וגרזנים איפשרו גישה חופשית למצבות. בהמשך שלפו אנשי הצוות במוטות־ברזל מצבות שקועות באדמה. הצוות השני ובו ההיסטריונית באטה, המורה ווינולוביץ׳, הנער מיכל ואני, עסק בניקוי המצבות ובהעתקת הרשום עליהן. נתגלו דברים נפלאים ביופיים ובתוכנם.

ראיינו אותנו למקומון של טומאשוב, והריאיון הוכתר בשם ״הטומאשובאי מישראל״. במאמר סופר על יהודים מישראל, שבאו לטפל בבית־העלמין היהודי במקום ועל פעילותו של אירגון יוצאי טומאשוב ברחבי העולם. בעקבות המאמר הגיעו למקום כמה אנשים, שהתעניינו בנושא.

עם סיום חודש הפעילות שלנו התכנסנו באולם האירוח של בית־המלון ״מאזובשה״, ברחוב אנטוגוניגו, כל העובדים והתומכים בביצוע העבודה, עם מזכיר העיר, שני הכמרים, מנהלת בית־הקברות הקתולי ועיתונאים משני המקומונים של טומאשוב. הוחלפו ברכות, ובכלל זה דבריו החמים של מזכיר העיר. העיתונאים הציגו שאלות. ״למה באנו לטפל בבית־עלמין רק 53 שנים אחרי חיסול הקהילה היהודית?״ שאל אחד העיתונאים. תשובתנו היתה ששרידי הניצולים מהשואה, לאחר שעזבו את פולין, עסקו בראש ובראשונה בשיקום עצמי, התאקלמות במקום החדש, לימוד מקצוע, ביסוס כלכלי, הקמת משפחות וגידולן. אנו בישראל עסקנו גם במלחמה על הקיום וביסוס המדינה־המולדת הישנה־חדשה. רק לאחרונה, לעת יציאה לגימלאות, הגיעה השעה להתפנות למפעל כגון זה, שעשינו עתה בבית־העלמין של טומאשוב במטרה להנציח את העבר, למסרו לדורות הבאים ולתת כבוד לאבות הקהילה ולמייסדי המשפחות.

נפרדנו באיחולים הדדיים לשלום ולשלווה ולהמשך של שיתוף־הפעולה.

בנימין יערי

הערות והסברים למבקר בבית־העלמין היהודי בטומאשוב ולמעיין בספר זה

המצבות שמהן העתקנו שמות ופרטים המופיעים כאן סומנו על־ידינו, לצורך זיהוי, במספרים בני חמש ספרות. שתי הספרות הראשונות הן מספרי השורות, ויתר השלוש הן מספרים רצים בתוך השורה.

עבודתנו הראשונה בבית־העלמין היהודי בטומאשוב היתה מדידת השטח ורישום התוצאות, כפי שמוצג במפת בית־העלמין המצורפת לספר.

לבית־העלמין צורת האות ר'. השער הראשי שוכן ברחוב גנרל גרטה רובעצקי, בין הבתים מספר 39 ו-43.

משם, מהקו ההתחלתי בדרום ועד לקצה הצפוני, הגובל בבית־הקברות הקתולי, האורך הוא 213 מטר, הרוחב — 64 מטר. אורך הזרוע העליונה המקבילה לבית־הקברות הקתולי הוא 236 מטר. הרוחב (במקביל לרחוב סמוטנה) הוא 74 מטר.

שטחו של בית־העלמין הוא 26.4 דונם.

תחילה סימנו את השורות: שורה מספר 1 היא הצמודה לחומה המזרחית, בהמשך ניתנו מספרים לשורות עד השורה ה-20 ועד בכלל, הגובלת בחומה המערבית.

בחלק העליון של בית־העלמין נמשכות השורות מ-21 והלאה.

לכל מצבה הוספנו שלוש ספרות, מדרום לצפון כך נתנו כאמור למצבה מספר זיהוי בן 5 ספרות.

על גבי המצבה רשמנו את המספר שלה בטוש שאינו נמחק בגשם.

אותו מספר נרשם, ברשימת המצבות מצד שמאל של דף הרשימה.

ברשימת 6 טורים כדלקמן:

בטור — 1 שם המשפחה והשמות הפרטיים

בטור — 2 שם האב

בטור — 3 שם הבעל (אשת...)

בטור — 4 שנת הפטירה

בטור — 5 * ארבע סימנים: הסימן * — מציין תפילת אל מלא רחמים
(ספרנו 28 מצבות כאלה) הסימן ** — מציין דברי הספד או שבח על הנפטר
הסימן # — תצלום המצבה נמצא אצלנו הסימן @ — שקופית נמצאת אצלנו

בטור — 6 מספר הרישום של המצבות שסומן על ידינו.

מימין לכניסה הראשית מצאנו ערימה של מצבות. מצבות אלה הוצאו על־ידי הגרמנים מבית־העלמין ובהן רוצפו מגרשי־חנייה למשאיות במקומות שונים בעיר. לאחר המלחמה החזירה העירייה את המצבות מהחניונים אל בית־העלמין וריכזה אותן במקום אחד.

הפרדנו חלק מהמצבות וניסינו לזהות את הרשום על גביהן. ההצלחה היתה חלקית: התברר, שתוך תנועת המשאיות על גבי המצבות נמחקו מרבית האותיות החרוטות על גביהן. את המצבות שהכתוב עליהן ניתן לפיענוח סימנו במספרי זיהוי ושתי הספרות הראשונות (השורה) ניתנו להן: 90. (לדוגמא מצבה 90041).

בבית־הקברות נמצא מיבנה ששימש בעבר למגורי הקברן היהודי ומיבנה קטן לידו ששימש כחדר־הטהרה. חדר זה משמש היום כלול תרנגולות ובבית־המגורים, גר זוג קשישים, אביונים, חולים וחביבים. הגבר סיפר על ידידותו רבת השנים עם הקברן של בית העלמין־היהודי, וקרא לו בשם אחיל אייזמן. בצער סיפר איך שיום אחד באו שני גרמנים במדים לבית־העלמין והרגו ביריה את אייזמן ז״ל, ליד הבית שבו גר.

על בסיסן של כמה מצבות מצאנו ״פרסומת עצמית״ של חורטי המצבות כלהלן: 1. גולדברג, רח׳ וורשבסקה, 44 טומאשוב 2. באצינסקי, רח׳ קז׳יז׳בה, 19 טומאשוב 3. צ.ה. לעבענבערג, רח׳ ליטעבסקה, 33 פיוטרקוב. 4. סאטאט רחוב זגרז׳ר מס׳, 30 לודז׳.

צילמנו מאות תמונות ושקופיות בבית־העלמין. ברשימות סימנו את המצבות שיש בידנו תמונות או שקופיות שלהן. משפחות שידרשו זאת נספק להן עותקים. ברצון נענה לשאלות לגבי בית־העלמין או המצבות. אפשר לפנות: למשרד הארגון, ברח׳ דיזנגוף, 158 תל־אביב או ליו״ר הארגון, בנימין יערי רח׳ הדרור, 6 חולון 58801 טלפון 03-5505432.

חובה נעימה לנו להודות לרבים וטובים שסייעו בתכנון, בהכנות ובביצוע של העבודה בבית־העלמין בטומאשוב־מאזוביצקי וכן האנשים הנדיבים והחברים המסורים שעזרו, שקדו ותמכו רבות בהוצאת הספר. יבואו כולם על הברכה.

המערכת

המסע לטומאשוב.

ביום ג׳, 15.8.95 הגענו לפולין במטוס החברה הפולנית ״לוט״. וארשה קיבלה אותנו בגשם שוטף. עלינו לאוטובוס לטומאשוב, שנסע באיטיות, עצר בדרך במקומות רבים, עיירות וכפרים, שהכרזת שמם העלתה בי זכרונות מהעבר. בגעגועים נזכרתי בחיים היהודיים התוססים שהיו באיזור זה, בתמונות מהעבר. הגענו לטומאשוב, והתאכסנו ברחוב שקולנה, הסמוך לרחוב פולנה. בבית שברחוב פולנה מספר, 22 היה ״תלמוד תורה״ שלי. את קולות הילדים היהודים לומדי התורה לא שמעתי ומהר מאוד התפכחתי מהחלומות, לא נשאר זכר לעבר, אין יהודים ואין דבר שיזכיר את עברי. מטרת נסיעתנו היתה למצוא מצבות בבית־העלמין היהודי. לחשוף לרשום ולצלם אותן לשם שימור והקמת יד לזכר היהדות המפוארת שחייתה שנים רבות בעירנו עד לפני 50 שנה, שהנאצים השמידו את כל יהודיה יחד עם כל יהודות פולין.

מיד לאחר שהגענו לטומאשוב נפגשנו, בנימין ואני, עם גב׳ באטה, שבאה לעזרה מגרמניה ועם כמה מאנשי המקום. דנו בתוכנית העבודה, שהכנו עוד בארץ, הזמנו עובדים ולמחרת בבוקר התחלנו בעבודה.

בית־העלמין היה מוזנח. מרבית המצבות היו עקורות ממקומן, אחרות היו הפוכות עם הכתב לכיוון האדמה. היו גם מצבות מנותצות ושבורות. בכל מקום שהיה שיש הוא נעקר. מרבית המצבות היו מלאות טחב וקשה היה לזהות את הכתוב. גדר בית־הקברות היתה פרוצה ונערי הסביבה שיחקו כדורגל בחלק המערבי שהיה ברובו ריק ממצבות.

הגישה למצבות היתה קשה. קוצים, שיחים ועשבי־בר מנעו אפשרות להתקרב ובכמה מקומות הצטבר זבל ולכלוך שהותירו אנשים, שהפכו את האיזור למקום־מפגש למטרות שונות ומשונות. ממש חורבן, אין כפרה על המעשים שעשו לחיים וגם למתים.

העבודה היתה קשה מאוד: היה צורך להפוך את המצבות שהן כבדות מאוד, לנקות אותן כדי שיהיה שאפשר לקרוא את הכתוב עליהן, להתקין מעברי־גישה, לעקור שיחים ולנכש עשבים. מבוקר עד ערב עבד כל הצוות, כולל אנשי המקום, במסירות וממש בהתלהבות. גילינו מצבות יפיפיות, שחרוטים עליהן באמנות דקה ועדינה חיטובי פרחים, כותרות, פמוטות, ספרים, קופסאות צדקה, ידיים פרושות לברכה, שישה סדרי משנה, חמישה חומשי תורה ופיתוחים בסגנונות שונים.

ברוב המצבות הכתוב הוא בעברית, ובחריטה יפה מאוד, בחלק מהמצבות היה כתוב גם בפולנית. מורגש שעושי המצבות היו אמנים שהשקיעו בהן הרבה נשמה ואהבה.

ידענו, שחובה עלינו לעשות את העבודה למען הדורות הבאים אחרינו, שיידעו ויזכרו את תולדות עירנו. אל לנו לשכוח את משפחותינו, חברינו, שכנינו וכל הקהילה שזה הסימן האחרון לה שנשאר במקום ולהנציח את זכרם לעולמי עד. ת.נ.צ.ב.ה

העיר עצמה נשתנתה מאוד: בתים רבים נמחקו, המרחבים גדולים. חל שינוי עצום מתמונת העיר הזכורה לי, אין רואים ברחובות מוכרי נפט, אין עגלות ומרכבות עם סוסים, יש רמזורים, מכוניות, שלטים מוארים.

האנשים לבושים יפה, הרחובות נקיים, הרבה ירק וצמחיה, גנים ציבוריים יפים, השמש זורחת, אבל אין אף יהודי בעיר, אין שום זכר לחיים היהודיים העשירים שהיו פה. תמה תקופה, נסגר מעגל של חיי היהודים בטומאשוב, באסון הגדול, בהשמדה האכזרית והמוחלטת, בשואה.

לסיום העבודה, שארכה בדיוק חודש ימים, נפגשנו עם כתבים מהעיתונות המקומית, מזכיר העיר, כמרים מהכנסיה הקתולית והאנשים שעבדו יחד איתנו באמנות ועזרו לנו רבות. הודינו לכולם על העזרה שהושיטו לנו. שמחנו כשהובטח לנו, שבעתיד ישומר ויתוחזק על ידי שלטונות העיר, בית־הקברות היהודי.

הזכרונות מהעבר מוסיפים להלום והלב ממאן להאמין, שכך נסתיים הכול.

נסתיימו החיים היהודיים בעיר, שבה נולדנו וגדלנו.

נולדתי בטומאשוב בשנת, 1911 עזבתי את העיר בדרכי לישראל ב-1939 לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. חזרתי לטומאשוב בשנת 1995. סגרתי מעגל בבית־הקברות היהודי בעיר טומאשוב. כך הונצח זכרה של קהילה שנחרבה.

אנו מקווים לעתיד טוב יותר, שבו לא תהיינה מלחמות ושואה. לא עוד!...

שלמה בירנשטוק

עיירה פולנית ובית־העלמין היהודי שלה

טומאשוב-מאזובייצקי היא אחת הערים הצעירות בפולין. היא קיבלה את מעמד ה"עיר" רק בשנת 1830. במקורה היתה עיר מושב לקבוצות אתניות שונות. מייסדה — גרף אנטוני אוסטרובסקי, חלוץ ויזם תעשייתי וכמו כן רפורמטור עסקי, הזמין למפעלי האריגה שלו בטומאשוב, אמני אריגה גרמניים ואורגים וסוחרים יהודים. בסוף המאה ה-19 היה רוב יהודי בעיר טומאשוב. בשנת 1892 חיו בטומאשוב 7768 יהודים, 5505 פרוטסטנטים ממוצא גרמני ו-5480 קתולים. בתחילת המאה עשרים, השתנה המאזן כתוצאה מהגירת איכרים עקב יצירת מקומות עבודה שבא בעקבות הגברת התיעוש. בזמן הזה הפך המיעוט הקתולי־פולני לרוב, והיהודים והפרוטסטנטים למיעוט. יש לזכור, שהיהודים שחיו תחת שלטון הצאר בקונגרס פולין היו מיעוט לאומי בעל זכויות מוגבלות.

עם הקמת פולין העצמאית לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, השתנה המצב מיסודו. הפולנים מצאו את עצמם במדינתם והיהודים והגרמנים הפכו לאזרחים פולניים הנהנים מזכויות אוטונומיות תרבותיות שהוקנו להם מכוח הסכם הקמת המדינה. מצב זה הביא לסכסוכים וחיכוכים רבים בין מלחמות העולם. במלחמת העולם הראשונה כבשה גרמניה את האזור, שדדה את המפעלים ושיתקה את הכלכלה. לאחר המלחמה נתקל שיקומה של תעשיית הטכסטיל בקשיי שיווק בגלל אבדן השווקים הרוסיים. למרות מאמצי התעשיינים היהודיים והגרמנים הייתה טומאשוב בין שתי מלחמות העולם לאחת משלוש הערים הפולניות בעלות אחוז האבטלה הגבוה ביותר במדינָה. ב-1930 היתה האוכלוסיה מורכבת מ-27% יהודים, 9% גרמנים ו-63% פולנים.

איך חיו התושבים תחת תנאים קשים כאלה? איך היו היחסים ביניהם? הסופר היהודי זוסמן סגלוביץ שביקר בעיר ביולי 1936 ביטא את התרשמותו: "עיר מקורית באמת בה הארובות של המפעלים מוקפות בעצים ירוקים". הוא גם הוסיף ואמר, כי היחסים בין שלושת העמים היושבים בעיר נראים אנושיים יותר וחבריים יותר מאשר במקומות אחרים. (ב — "Tomaszow ilustrowany" miesiecznik, יולי 1936). לעומת זאת, במאמר אחר כותב סופר טומאשובי יהודי אחר שלאט לאט, ההסתה המורעלת של האנטישמיות תוקפת את האוכלוסיה של טומאשוב.

טומאשוב, שידעה בתולדותיה תהפוכות רבות שכללו הרבה סבל ומעט רווחה ועושר, איבדה את הייחוד התרבותי שלה לבלי שוב בזמן מלחמת העולם השניה כתוצאה ממדיניות הכיבוש הגרמני ההרסנית. משטר הטרור שהשליטו הגרמנים גרם לאוכלוסיה הפולנית סבל ואובדן. כמעט כל האוכלוסיה היהודית הושמדה בטרבלינקה. התושבים, ממוצא גרמני, נסו בינואר 1945 לכיוון מערב. אלה מתוכם שלא הספיקו לברוח, עזבו מאוחר יותר. לרוב אחר מאסר במחנות שונים בגרמניה, חלקם נמלטו לברית־המועצות וכך ניצלו וחלקם ניצלו בכך שחיו תחת זהות שאולה בפולין, ריגה או במקומות אחרים. אם הם חזרו לאחר המלחמה אל עירם, היה זה רק לשהיה קצרה. לרבים הפכה פולין לבית־הקברות של יקיריהם, אחרים חשו באווירת שינאה כלפיהם במיוחד לאחר הפוגרום של קילצה שאירע ביולי 1946 ובגלל זה עזבו. את היהודים יוצאי טומאשוב אפשר למצוא היום בישראל, ארה"ב, אוסטרליה, קנדה, צרפת ובמקומות אחרים.

מה יכולה היסטוריונית ששמה לה למטרה לחקור את יחסי העמים בפולין בין שתי מלחמות העולם למצוא היום בעיר שהיתה מעורבת בעבר כדוגמא טומאשוב? האם נשארו עקבות מהותיים כיום של התושבים שישבו שם בתקופה הנדונה ואינם נמצאים שם יותר ואשר יחד עם זאת השפיעו על ההתפתחות וההיסטוריה של העיר? במבט ראשון נראים רק סימנים מועטים מאוד. אולם כאשר מתעמקים יותר בהכרת המקום אפשר לזהות בניינים ומקומות המעידים על הימצאותם בעבר של

יהודים וגרמנים פרוטסטנטים במקום. נמצאות כאן עדיין וילות שהיו שייכות בעבר לתעשיינים היהודיים והגרמנים שהתגוררו אחד ליד השני ובקרבת מקום המפעלים הישנים על ארובותיהם הגבוהות. כמו כן קיים עדיין בית־הספר הגרמני "VOLKSSCHULE REJ MIKOLJ", הנמצא ברחוב "TKACKA" ממול בית המרחץ היהודי והמקוה המשמשים היום לשוק. כמו כן אפשר לזהות את שרידי הגימנסיה היהודית ברחוב "PILSUDSKI".

סימנים ברורים לעקבות הפרוטסטנטים הם שתי הכנסיות האוונגליות: הקטנה והוותיקה הנמצאת בככר "KOSCIUSZKO", בככר הגדולה יותר הבנויה מלבנים חומות בסגנון גותי בשנת 1903 — ה"KIRCHE ERLOSER" — שברחוב "ANTOGONIEGO" המשרתת היום קהילה אוונגלית פולנית קטנה כבית אלוהים. על מצבות בית־העלמין האוונגלי אפשר לקרוא שמות של אישים בעלי חשיבות מקומית. מבית־הכנסת הגדול של טומאשוב שנבנה בשנים 1864-1878, והמקום בו הרב שמואל הלוי שהיה ממנהיגי המזרחי וחבר הסיים הפולני 1928-1936 פעל ונשא את דרשותיו, לא נשאר כל זכר. הוא נשרף ביחד עם עוד שני בתי־כנסת שהיו ברחוב "WARSZAWSKA" וברחוב "JROSOLIMSKA" בליל האחד באוקטובר 1939 על־ידי נאצים ממוצא גרמני. כיום לא נמצא בטומאשוב שום שלט או מצבה לציון זכר בתי־הכנסת במקום. הסימן היחיד לקיומה של קהילה יהודית תוססת ופעילה בטומאשוב נמצא בבית־הקברות היהודי המוזנח והחרב המרוחק ממרכז העיר ושוכן בסמוך לבית־הקברות הקתולי והפרוטסטנטי. למעשה משקף בית־הקברות את ההיסטוריה של היהודים בטומאשוב. ה"חברה קדישא" של העיר שיחקה, כמו בכל קהילה יהודית, תפקיד חשוב בחיי העיירה. גם בטומאשוב, כמו בערים אחרות, היו באמצע המאה ה-19 מחלוקות בין החרדים והרפורמים בקשר להילכות קבורה. בעיתון היהודי בשפה הפולנית "ISRAELITA" מה-22.8.1878 אנו מוצאים כתבה על הסוחר דוד הלפרין שהיה שנים רבות ראש הקהילה ושדאג לרכישת עגלת מתים שבחסרונה היו נושאים את המתים על עגלות. הוא גם זה שבנה את חומת בית־הקברות הנמצאת עד היום וקבע סידורי קבורה. בעיתונות היהודית של טומאשוב מהתקופה של בין שתי מלחמות העולם אנו מוצאים פירסומים על טכסי הלוויות של אישים יהודיים מוכרים שאירעו בתקופה זו. לא רק יהודים השתתפו בלוויות אלה שנמשכו מהעיר על פני המסלול הארוך עד בית־הקברות היהודי. אנו מוצאים עדויות לכך שבהלוויותיהם של הציוני אהרון ליכטנשטיין בשנת 1928, ושל הבונדיסט אברהם יעקובוביץ בשנת 1933 נשאו נכבדים לא יהודים הספדים על הקבר הפתוח.

תחת שלטון הכיבוש הנאצי, נאלצו היהודים של טומאשוב לעבור מדצמבר 1940, להתגורר בגטו שברובע מסוים בעיר בתנאי צפיפות גדולים. בדצמבר 1941 ננעל הגטו. באותה שנה התמלא בית־הקברות היהודי בקברים רבים של ילדים ומבוגרים יהודים שברחו מהגטו בגלל הרעב כדי לחפש מזון ונתפשו והומתו ללא רחמים על ידי המשטרה. גופותיהם היו נאספות על־ידי חברי המשטרה היהודית ומוטענות על עגלות־משא שהיו משאירות עקבות דם על הכביש בדרכן לבית־הקברות. קרובים לא הורשו להשתתף בלוויה ולא נערך כל טכס דתי. הגופות הללו כמו הגופות של חולי הטיפוס שמתו וגוויות הקורבנות שהומתו בחקירות עינויים, נזרקו לתוך קברי אחים גדולים ללא ציון שם. מאוחר יותר, הורו הגרמנים להעביר מצבות כדי להשתמש בהם לריצוף כבישים.

לאחר המלחמה היו נסיונות של יהודים להקים מצבות לקרוביהם שנפטרו במקום או במחנה הריכוז בטרבלינקה, אך חלקן של המצבות הללו נהרסו זמן קצר לאחר שהוקמו. היהודים המעטים שחזרו והתיישבו שוב בטומאשוב לאחר המלחמה, מצאו בה גם מקום קבורה. אולם לא תמיד את מנוחתם האחרונה. כך זה היה למשל במקרה של פטירתו של הרופא ד"ר פביאן וורשבסקי,

ששרידיו הועברו לקבורה קבועה בוורשה. ההיסטוריה של בית־הקברות היהודי היא גם בחלקה ההיסטוריה של תושבי העיר.

בר־שיחי הטומאשובאי הראשון בפברואר 1993, היה חבר בקהילה האוונגלית אותו שאלתי על בית־הקברות היהודי. הוא רשם לי את מיקומו מעל מפת העיר וציין את ההזנחה והחורבן שלו. על שאלתי אם אי אפשר לעשות משהו הוא ענה לי בשאלה מי יעשה זאת על כך לא היתה לי כל תשובה. במאי אותה שנה, חיפשתי את המקום העצוב הזה שמצבותיו עשויות להיות העדות היחידה לחיי הקהילה היהודית שחיה בעיר זו. המצבות הממוטטות נראו לכאורה כתוצאה של פגעי הזמן והטבע, אולם במקרה זה אין זה מוקדם מדי? שיחזור ותיעוד היסטורי של עולם הרוס אינם משיבים לתחיה את הקורבנות אולם האם הבאים אחר כך אינם לפחות לעשות נסיון להכיר את מה שהושמד?

המשך המחקר שלי על החיים בטומאשוב-מאזובייצקי לפני מלחמת העולם השניה הביא אותי באפריל 1994 לתל־אביב שם פגשתי ושוחחתי עם שמונה יוצאי טומאשוב. אחד מהם היה בנימין יערי יו״ר ארגון יוצאי טומאשוב בישראל. להפתעתי, הודיע לי מר יערי במכתב מספטמבר 1994 שהוא היה ימים ספורים לפני כן בטומאשוב — העיר בה נולד ובילה את ילדותו ונעוריו — וכאשר ביקר בבית־הקברות ההרוס של העיר, החליט במקום להנציח את זכר בית הקברות היהודי ובאמצעותו גם את הקהילה היהודית של טומאשוב. ללא מחשבה מרובה הצעתי את עזרתי. באוגוסט 1995 הוגשמה תוכניתו של בנימין יערי. הוא הגיע עם דודו שלמה בירנשטוק מישראל ואני מברלין וביחד עם עוד ארבע מתושבי טומאשוב בנינו צוות עבודה בלתי רגיל. תוך כדי עבודה בבית־הקברות הנקרא בעברית גם ״בית החיים״ קמו לתחיה תושבי העיר כשבנימין ודודו שלמה מוצאים מצבות ומספרים באופן ספונטני על האנשים ששמותיהם רשומים על האבן. בזמן העבודה, גרנו בנימין, דודו שלמה ואני אצל ידידתי הטומאשובאית אורסולה טרוכה שבכושר האירגוני שלה, וברצונה הטוב, עזרה לנו בכל הבעיות היומיומיות הכרוכות בביצוע העבודה ובנוסף גם פינקה אותנו לאחר העבודה כמיטב יכולתה. אנחנו הרגשנו את עצמנו מוגנים גם ברגעים הקשים של זכרונות וכאב. דבר שלא העזתי לחלום עליו בעת ביקורי הראשון בעיר כזרה ומנוכרת, התגשם פתאום כאשר גרמנים, יהודים ופולנים נפגשו ושוחחו שוב יחד בטומאשוב באווירה של אחווה ואמון.

באטה קוסמלה

תולדות יהודי טומאשוב, 100 שנה ליסוד הקהילה,
תקצ"א-תרצ"א (1831-1931)

הגרף טומאש אוסטרובסקי, ברצותו לייסד את היישוב טומאשוב, הקים בית־חרושת לאריגה במרכז היער. כל האדמות בסביבה היו בבעלותו. אל היישוב שהקים הזמין הגרף גרמנים מומחים לאריגת טקסטיל וגם יהודים סוחרים מנוסים. טומאש אוסטרובסקי העניק לכל המתיישבים חלקות־אדמה ומכר להם עצים לבניית בתים, בתשלומים רב־שנתיים.

היהודים רכשו את האריגים, שיצרו בבית־החרושת. על גבי עגלות רתומות לסוסים הובילו את הסחורה למרחקים ושם מכרו אותה בשווקים.

לאחר מות הגרף טומאש (1817) השתדל בנו, הגרף אנטוני אוסטרובסקי, אצל השלטונות בווארשה, שטומאשוב תוכר כעיר, כן פעל להענקת מעמד של קהילה עצמאית ליהודי המקום. עד אז השתייכו יהורי טומאשוב לקהילת אויאזד, ושם קברו את מתיהם. אויאזד היתה קהילה ותיקה ובית־הקברות היהודי היה קיים שנים רבות.

בשנת 1830 כאשר הוכרזה טומאשוב לעיר, קיבלו גם היהודים היתר להקים בה קהילה עצמית. בשנת 1831 הוקמה הקהילה היהודית של טומאשוב ובשנה אחריה, אישרה הנהלת העיר לקהילה היהודית לגבות דמי שימוש מהמקווה, מהעליות לתורה, מהשחיטה הכשרה ומטקסים של ימי אזכרות.

הגרף אנטוני אוסטרובסקי נתן במתנה לקהילה היהודית, כמו לקתולים ואוונגלים, חלקות אדמה להקמתם של שלושה בתי־קברות.

המצבה הראשונה בבית־הקברות היהודי הוקמה בשנת תקצ"א (1831) ליהודי לא מקומי, שנקבר שם.

במקביל להקמת בית־הקברות נוסדה בטומאשוב "חברה קדישא", על־ידי ר' לייבקע זילבר. אביו נהרג בכפר טשיסטע ליד פרגה, בהתקוממות בשנה 1831.

משה פיינקינד

עקבות המרד הפולני בבית־הקברות

בראשית היווסדה של טומאשוב היתה הקהילה היהודית קטנה, ויושביה לא דאגו לבית־קברות בתחום העיר, אלה הובילו את מתיהם לקבורה לאויאזד הרחוקה מטומאשוב חמשה־עשר קילומטר. ברבות הימים, כשהקהילה גדלה ושיגשגנה, קיבלו מייסדי העיר מהרוזן אוסטרובסקי חלקת אדמה בשכנות עם בתי־הקברות הקתולי והלוטרני, וכנראה שלושתם נוסדו בזמן אחד, כי מידתם ושטחם שווים. באיזה תאריך נוסד בית־הקברות נשכח מלבות התושבים, וגם על המצבות אי אפשר למצוא שום תאריך. המצבות שנשארו שלמות עד היום אף על פי שנטשטשו ונמחקו הכתובות שעליהן, ראויות עוד היום לתשומת לב של בעלי טעם טוב באומנות הפיסול והחיטוב, כי הן מצטיינות במלאכת מחשבת, באמנות דקה ועדינה, עם חיטובי פרחים, כותרות מנורות, ספרים וקופסאות של צדקה: ידיים פרושות לברכה, ועוד סמלים כאלה היפים עד להפליא והמעידים, כי המחוקק היה ראוי בכשרונו להיות אומן פסל מיוחד במינו. בין שאר המצבות המושכות אליהן את עינם של בעלי טעם וחוש ליופי, שתי מצבות של שתי אחיות שנקברו ביום אחד, ועל כל מצבה שלהן חרוט הנשר הלבן הפולני המתנוסס ביופיו והדרו. לפי הידיעות המעטות, נהרגו שתי האחיות בידי הרוסים. שמותיהן ויום קבורתן נמחקו ולא ידוע אם הומתו בשעת המרד של 1831 או במרד בשנת 1863. קרוב לוודאי שהדבר קרה בשנת 1831, כי לפני שישים שנה כבר דרשתי וחקרתי זקנים שונים בענין זה ולא זכרו להגיד לי דבר ברור.

זקני העיר לא פסקו לספר, כי בשנת המרד 1863 היתה יהודיה אחת מבנות טומאשוב מפקדת על פלוגה של מורדים והרבה פעמים עברה עם פלוגתה דרך העיר, רכובה על סוס. ביום שלישי אחד, יומא דשוקא, נאמה לפני האיכרים שבאו לעיר למכור את תוצרתם, ועוררה והלהיבה אותם להשתתף במרד. היא היתה תחת מרותו של הגנרל לאנגיביץ שניהל את הקרבות בחבל אופוצנו, ושם משפחתה היה אלטשולר. לפי זה אפשר לשער, כי המצבות עם הנשר הפולני הן שלה ושל אחותה. עוד מצבת ברזל שהכתובת שלה כולה בשפה הפולנית וגדורה בגדר של ברזל, עומדת על קברו של הד״ר שנצר...

יעקב שטיינמן

מצבות מספרות

קהילת יהודי טומאשוב־מזובייצקי מנתה כ-31,000 נפש ערב מלחמת העולם השנייה. בבית־הקברות היהודי עומדות רק כמה מאות מצבות. מפעל הניקוי והחיפוש, שבוצע השנה הוסיף עליהן. התמונות, שהביא עמו בנימין יערי, מאפשרות סקירה ראשונית וחלקית של מצבות אילו. מאחר שבית־קברות זה החל לשמש לקבורה בשנות ה-30 של המאה ה-19, אין לצפות למצבות עתיקות יותר. הקדומות שבמצבות שקעו וכוסו בשכבות של עלי־שלכת, שכן האיזור מיוער. אלו שהוצאו מתחת לאדמה נשתמרו היטב מהיותן מכוסות עפר, אך מכיוון שרוב המצבות עשויות מאבן־החול הפולנית, אשר הזמן אינו משמר אותה היטב, ניטשטשו חלקן וכתובות ההספד בהן קשות לקריאה. נוסף על כך, ברוב המצבות מן המאה ה-19 לא נהגו לחרוט שמות משפחה, אלא שם פרטי ושם האב בלבד, על כן לא תמיד טרחו לצלם אותן היטב ובשלמותן. כל זה מקשה את "קריאתן" והבנתן של מצבות קדומות אלו, העשירות בתיאורים סמליים ואשר איכותן האמנותית ניכרת למרות שיני הזמן. כדי להבין מצבות יהודיות בפולין צריך לא רק לקרוא את כתובות ההספד עליהן ולהתפעל מן העיצוב האסתטי, כי אם גם "לקרוא" את התיאורים המעטרים, שכן עיטורים ארכיטקטוניים, חפצים, צמחים, חיות ואף צורות אנושיות המופיעים עליהן — אין תפקידם בדרך כלל עיטורי גרידא, אלא יש בהם משמעות וכוונה למסור משהו למסתכל.

אתחיל בקבוצה "מודרנית" מבין מצבות טומאשוב. מצבת ר' משה בן ר' יהודה קנעכט משנת תר"צ\1930 (תמונה מס' 1), ומצבת ר' משה סאלמאנאוויטש (תמו' מס' 2, תאריך בלתי ברור) — משותף להן הסגנון ה"גיאומטרי". הוא מושפע מן הסגנון הבינלאומי בארכיטקטורה שלאחר מלחמת העולם הראשונה: צורת ה"שער", הרווחת גם במצבות מוקדמות יותר, כפי שנראה להלן, מסוגננת כאן בקווים ישרים ומעגליים בלבד. שני עיטורים מאפיינים מצבות אלו — "זר הניצחון" ומגן־דוד. "זר הניצחון" עשוי עלים ופירות של עץ הדפנה, בסידור מלאכותי על סרט אופקי או מעגלי, אשר צדדיו נופלים אנכית בצדדים. עיטור זה לקוח מן הזרם הניאו קלאסי בתרבות המערב. הוא נושא משמעות של תפארת וניצחון, שכן בעולם הקלאסי נהוג היה לעטר את המנצח בזר דפנה. מגן־דוד על המצבות, אשר נעשה סמל לציונות, מעיד על הנושא לתפארת וניצחון ועל היות הנפטר ציוני. שני העיטורים נדירים על מצבות מסורתיות בפולין לפני התנועה הציונית. מצבת זאב מיכאל פריד (?), משנת תר"ע\1910, היא מצבה מסורתית של אדם, שהיה כנראה ציוני מן התקופה שלפני השפעת הסגנון הבינלאומי (תמו' מס' 3). יש בה סמלים מסורתיים ומגן־דוד גדול מעל לספר. ספר ציוני? אם הייתה עליו כתובת מעידה — היא נטשטשה ונעלמה. מצבת רחל קירשבוים משנת תרצ"ו\1936 היא מצבה "מודרנית" של אישה שכנראה לא הייתה ציונית, אלא קרובה לתרבות הפולנית, שכן שמה מופיע גם בלועזית (תמו' 4). היא מעוטרת ב"זר הניצחון" המודרני ובמנורת השבת. הסמל המסורתי הנפוץ ביותר על מצבות נשים. כפי שנראה להלן, מופיע בה סמל זה בצורה לא מסורתית: מוקטנת ובמסגרת מעגלית. מצבות של ציונים הן מרובות בטומאשוב. נמצאה גם מצבה, שהכתובת עליה מעידה, כי הנפטר היה מאנשי ה"בונד". מצבות אחרות נושאות כתובות לועזיות בלבד, עדות למידת התבוללות בתרבות הכללית. מצבות רבות נשדדו או נשברו שכן היו עשויות אבן יקרה יותר מאבן־החול הפולנית — גרניט או שיש. שודדים שברו מצבות רבות עשויות אבן־חול, כדי להוציא מהן לוח שיש, שהיה משובץ בהן. לא ארחיב עליהן את הדיבור.

המצבות ה"שער". הרבה מן המצבות בטומאשוב מעוצבות בצורת "שער" אשר בתוכו לוח עם כתובת ההספד, לאמור: שני עמודים בעלי בסיס וכותרת תומכים בקורה ובמיבנה־על, הטימפנון מעליה. המצבות המוקדמות מסתיימות בדרך כלל בצורה חצי מעגלית למעלה, או במקרים מעטים, כאשר סיומה של המצבה אופקי, הצורה החצי מעגלית מגולפת בה. לדוגמה, מצבת יעקב משנת תרל"ה\1873 (תמו' 5, ימין) ומצבת צבי יצחק (תמו' 5, שמאל), כאן ראוי להוסיף, שבמצבות קדומות ניתן לקרוא את שם הנפטר באותיות מוגדלות בראשי השורות, וכך קראתי את השמות בשתי מצבות אלו. מצבות "שער" מאוחרות יותר נסתיימו למעלה בצורה מעוגלת, לעתים גם בצורה גמלונית משולשת; בשני המקרים הן מעוטרות בשתי צורות דמויות קרניים בשני הצדדים. דוגמה לכך היא מצבת ר' משה יהודה קנעכט (תמו' 6, השנה אינה ניתנת לקריאה). נראה שצורת "ה"שער" על המצבות מופיעה גם היא בהשפעת הניאו־קלאסיציזם הרומנטי. אך מוטיב ה"שער" הוא מן הנפוצים באמנות יהודית גם קודם לכן: בארונות קודש, פרוכות, מנורות חנוכה, דפי שער של ספרים וכתובות. משמעויותיו שונות בהתאם לחפץ ולזמן, החל בתקווה לגאולה על מטבעות בר כוכבא וכלה ב"זה השער לה' צדיקים יבואו בו" (תהילים, קי"ח, 20), פסוק המעטר שערי בתי כנסת, ארונות קודש ופרוכות. למרות ריבוי השערים באמנות יהודית נראה שמיבנה ה"שער" של המצבות אינו חיקוי בלבד לצורה מקובלת, אלא בעל משמעות סמלית משלו, נוסף על הנזכר לעיל. מושג הקבר כבית לנפטר והכניסה אליו דרך שער הוא עתיק בתרבות היהודית כשם שהוא מקובל בתרבות הכללית. במקרא יש כמה איזכורים של שער כניסה לעולם הבא. "הנגלו לך שערי מות ושערי צלמות תראה" נאמר באיוב (לח, 17). צורות ה"קרניים" המעטרות מצבות שער רבות, עשויות להעיד על סמליות בעלת יחוד יהודי והן מיוחסות לצורות, שמקורן בתרבות הכללית. צורות אלו מעוצבות לפעמים בצורת קרניים ממש ולפעמים מעוטרות במוטיב צמחי מסוגנן של תימורה. "קרניים" אלו אינן אלא האקרוטריה — הצורות שעיטרו את הפינות התחתונות של משולשי גגות־הגמלון במבנים של התקופה ההלניסטית־רומית. הן מעטרות מצבות יווניות עתיקות וסרקופגים רומיים — אותם ארונות קבורה מאבן שצורת בית להן. צורות "קרניים" אלו מתחדשות על המצבות בעקבות הסגנון הניאו־קלאסי כמו מיבנה השער. מתחדשות, אמרתי, שכן מערות קבורה יהודיות מסוף ימי בית שני מעוטרות בצורות גמלון עם אקרוטריה. לא היססו לאמץ צורות מן התרבות הכללית למצבות מסורתיות, אבל ייחסו להן משמעות סמלית מן המסורת היהודית. עדות מעניינת לנאמר לעיל קיבלתי מפי מר ישעיהו קווה, עושה מצבות בארץ, בן נכד ונין לעושי מצבות מקאליש, פולין. לשאלתי מהן צורות אלו שנהג אביו לגלף על המצבות הוא ענה, שאלו הן קרני המזבח, וכך גם נקראו בפי עושי המצבות בקאליש. בצעירותו, כאשר עבד בעסק המשפחתי, נהגו לעצב כמעט את כל המצבות עם קרני מזבח. יש, אם כן, ל"קרניים" אלו משמעות סמלית של כפרת עוונות הנפטר. מקורה במנהג הכוהן לתת מדם הקורבן על קרני המזבח, כדי לכפר על חטא כפי שמופיע פעמים רבות במקרא (ויקרא פרק ד' ופרק ט'). כן ראוי להזכיר כאן את המנהג המקראי של אדם שחטא לאחוז בקרני המזבח כדי להינצל מעונש. נראה, שייחסו חשיבות רבה לקרני מזבח אלו שכן במצבה שאין בה מיבנה השער מופיעות הקרניים בלעדיו (תמו' 3).

המצבות עץ האלון — קבוצת מצבות אחרת, שנתייחדה ככל הנראה לאנשים, שנפטרו בצעירותם או בטרם הקימו משפחה. כך היא מצבת הבחור אביגדור סאמעלסאן, אשר נפטר בשנת תרצ"ג\1933 (תמ' מס' 7). כזאת היא גם מצבת הבחור ישעיהו ווארזאגער, אשר נפטר בן י"ז שנים בשנת תרע"ז\1917 (תמ' 8). הראשונה מעוצבת כשער בעל גג גמלוני ואקרוטריה והשנייה אינה מטיפוס השער. המשותף לשתיהן הוא עץ האלון השבור. אין זה סתם עץ שבור, ענף שבור או פרח שנשבר, המופיעים על מצבות רבות בפולין כסמל לשבר בחיים, שהוא המוות, כפי שאפשר לראות

במצבת זאב בן מיכאל (תמו׳ 3), אלא עץ אלון גדול וחד משמעי אשר בטומאשוב, לפחות, מציין מצבת אדם צעיר. במצבה הראשונה זהו תבליט ריאליסטי ותלת ממדי של אלון, אשר גיזעו השבור מגולף על הצד האחד וגופו המעוצב ענפים, עלים ובלוטים נופל־נרכן על צידו השני של לוח הכתובת. מצבת הבחור ישעיהו מעוצבת כולה כגזע כרות עם ענף אלון צמוד אל תחתיתו ולוח כתובת ההספד קשור אל הגזע מעל. אלון שבור או כרות זה הוא ״אלון בכות״, דימוי לקוח מן המקרא: ״ותמת דברה מינקת רבקה ותקבר מתחת לבית אל תחת האלון ויקרא שמו אלון בכות״ (בראשית ל״ה, 8). ״אלון בכות״ מקדים להופיע, בתור כותרת להספד כתוב על פטירתו ללא עת של אדם צעיר, בעיתון העברי שיצא לאור בפולין — ״הצפירה״ (מס׳ 68 מיום 21/4/1990).

התיאורים הסמליים נפוצים. כמה מן התיאורים הנפוצים ביותר על המצבות נועדו לסמל את מעמדו הדתי־חברתי של הנפטר בקהילה. הנפוץ מכולם בכל רחבי התפוצות הוא זוג הידיים בתנועת ברכת הכוהנים, המציין מצבת כוהן. במצבת הכוהן חנוך העניך יוצאות הידיים המברכות מתוך שרוולים באופן ריאליסטי (תמ׳ 9). כד וקערה או במקרה של מצבת איטשע פרענקעל יד יוצקת מים, מתוך כד לקערה, מציינת, שהנפטר הוא משבט לוי (תמ׳ 10). תפקידו של הלוי לרחוץ את ידי הכוהן בבית הכנסת לפני ברכת הכוהנים, טקס הממשיך מנהג קדום, שהיה נהוג בבית־המקדש. איטשע פרענקעל זה היה, ככל הנראה, גם חבר בחבורת קוראי תהילים, ״תהילים זוגערס״. אלו היו אנשים, אשר נהגו להשכים קום כל יום, קיץ וחורף, ולקרוא בחבורה את ספר תהילים עד לתפילת שחרית, לפני צאתם לעבודת יומם. תיאור ספר תהילים על אותה מצבה בא לסמל זאת. קוראי התהילים היו בדרך כלל אנשים פשוטים יראי־אלוהים, אך לא תלמידי־חכמים. מצבה של אדם, היודע פרק גמרא ותוספות וקובע עיתים לתורה, מעוטרת בתיאור ארון פתוח וספרים בתוכו. מצבת יעקב משנת 1872 מעוטרת בתיאור סמלי זה (תמ׳ 5, ימין): ארון־הספרים הפתוח נתון במסגרת דמוית ״היכל״ של עמודים וקורה, ו״כתר תורה״ מפאר אותו מעל. לאמור: מדובר בספרי־קודש. הכתרים הם סמלים של מלכות ותפארת בתרבות הכללית מקדמת דנא. תפארת מלכות מיוחסת לתורה ב״כתר תורה״. אלא שהמשנה ספציפית יותר בעניין זה ומדברת על כמה מיני כתרים: ״שלושה הם כתרים כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות וכתר שם טוב עולה על גביהם״ (אבות, ד, י״ג). הכתרים מרבים להופיע על מצבות. לאיזה מן הכתרים הנזכרים לעיל הכוונה ומה הם באים לפאר? לפעמים אומר לנו זאת צירוף התיאורים האחרים ופעמים אחרות כתובת ההספד. כאשר מופיע הכתר יחד עם סמל הידיים המברכות הוא בדרך כלל ״כתר כהונה״. בכל מקרה עשויה להצטרף לאחת המשמעויות גם המשמעות של ״כתר שם טוב״, או שהמשמעות האחרונה לבדה מרומזת, שהריי כתר שם טוב״ חשוב מן האחרים, כנאמר לעיל. במקרה זה מופיעות בכתובת ההספד ״נפטר בשם טוב״ או ״נפטר בש.ט.״. ציון זה אכן מופיע במצבות מסורתיות רבות ומקורו בתלמוד בבלי: ״אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם״ (ברכות, ב, י״א). ובמקרא: ״טוב שם משמן טוב״ (קהלת ז, א). ״כתר שם טוב״ בא לפאר את הנפטר, שהרי נהוג לדבר בשבחו. כתר שונה מארבעת הנזכרים לעיל הוא העטרה הנופלת הבאה לסמל את האבל והקינה של השאירים. זהו התיאור על מצבת ר׳ משה יהודא קנעכט. העטרה הנופלת מלווה בסרט, שעליו כתוב: ״נפלה עטרת ראשנו״ (תמ׳ 6); דימוי זה לקוח מן הקינות על חורבן ירושלים במגילת איכה: ״שבת משוש לבנו נהפך לאבל מחולנו נפלה עטרת ראשנו אוי לנו כי חטאנו״ (ה, 15-16).

מנורת השבת היא התיאור הנפוץ ביותר על מצבות נשים. היא יכולה להופיע בצורת זוג פמוטות או מנורה בעלת כמה קנים, לרוב מנורת שלושה קנים כמו במצבת טאבא רייזל רוזענבערג, שנפטרה בשנת תרס"ו\1906, (תמ' 11). במצבה של בילא אידל אסטראוויטש, שנפטרה בשנת תרס"ו\1910, מופיעה מנורת חמישה קנים עם נרות, שהמרכזי בהם שבור, סמל לפטירת האישה, אשר נרה לא יאיר עוד (תמו' 12). מנורת השבת מסמלת את שלוש המצוות, שנתחייבה אישה להיזהר בהן. נאמר במשנה: "על שלושה דברים נשים מתות בלידתן על שאינן זהירות בנידה, בחלה ובהדלקת הנר" (שבת, ב', ו').

היד הזורקת מטבע לקופסת צדקה מעטרת את מצבת בילא אידל. זהו תיאור סמלי, המייחס לה מצוות מתן צדקה. תיאור סמלי זה, של מתן צדקה בצורת קופסת הצדקה בלבד, מפאר גם את מצבת טאבא רייזל (תמ' 11). כאן הוא נתון בתוך "שער" סמלי יחד עם מנורת השבת, אריות שומרי שערים מפארים אותו ו"כתר שם טוב" מעטר אותו. סמל מתן הצדקה מעטר גם מצבות גברים, בעיקר את המוקדמות יותר. במצבת צבי יצחק אנו רואים תיאור ריאליסטי של סמל זה (תמו' 5, שמאל). חשיבות רבה מיוחסת למצוות מתן צדקה, שכן היא מוסיפה לשמו הטוב של הנפטר. תיאור של קופסה על מצבה עשוי גם להיות קסת הדיו. במצבתו של ר' משה יהודא קנעכט מופיעה קסת הדיו, החסרה את המנעול האופייני של קופסת הצדקה. קסת הדיו באה לומר, שהנפטר משך בעט סופרים. אפשר שתיאור ארבעת הכרכים על מצבה זאת מרמז על ארבעת ספריו של נפטר זה, או על פירוש שכתב לארבעה כרכים של ספרי קודש (תמו' 6).

תיאורי חיות מופיעים בשפע באמנות יהודית בכלל, לא רק על גבי המצבות. לעתים קרובות נוהגים לפרש את משמעותם על פי הפסוק הפופולרי ממסכת אבות: "הוי עז כנמר קל כנשר רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (ה', 23). האריות, הצבאים והציפורים המרבים להופיע בעיקר במצבות הקדומות יותר של טומאשוב, לא תמיד ניתנים להסבר על פי מאמר זה. אריות עשויים לעטר מצבה גם מפני ששם הנפטר אריה־לייב או יהודה. "גור אריה יהודה" נאמר בברכת יעקב (בראשית, מ"ט, 9). צבאים עשויים לעטר מצבה מפני ששם הנפטר צבי־הירש או נפתלי. "נפתלי אילה שלוחה" מסמל את שבט נפתלי, (בראשית, מ"ט, 21). ציפור עשוייה לסמל את השם פייגה־ציפורה. אם נוסיף לכך את האריות "שומרי השער", לאמור אריות הירלדיים הניצבים זה מול זה ו"תומכים" בסמל, כפי שהם מופיעים לעתים קרובות על המצבות, שהם סמל של מלכות, כוח ותפארת בתרבות הכללית מאז ימי קדם, נראה שחיות אלו אינן חד משמעיות. להלן כמה דוגמאות לנאמר כאן. במצבת צבי יצחק אנו רואים זוג אריות "שומרי שער" תומך בשער סמלי כמין "היכל" אשר בארונות־קודש של בית־כנסת, מעוטר בכתר (תמו' 5, שמאל). סמל מתן הצדקה נמצא בתוך שער זה, על כן מתפרש הכתר ככתר שם טוב. אבל גם צבאים ונשר מעטרים את הקורה, ובהם נשר פורש כנפיים. "קל כנשר רץ כצבי גיבור כארי" לעשות את רצון הבורא, שהוא, במקרה זה, צדקה? סביר להניח, שמשמעות זאת נוכחת אך אינה בלעדית. הצבאים כנראה גם מסמלים את שם הנפטר. מצבה יפה משנת תרמ"ד\1884 עשירה בתיאורים סמליים, (תמו' 13, אין לקרוא שם). זאת מצבת שער עם עמודים וכותרות, כפי שאפשר לראות בתמונה הקטועה. מיבנה העל, הטימפנון המעוגל, מוקף סרט, שעליו ניתן לקרוא את תאריך הפטירה. בתחתית סרט זה יש עיטורים צמחיים, המסתיימים באשכולות ענבים. סרט הכתובת מקיף תיאור של אריה מצד אחד וצבי מצד שני השומרים או מפארים "שער" סמלי, ש"כתר תורה" גדול מעטר אותו. כתר תורה מפני שבתוכו נמצאת מגילת ספר תורה. האם אין זה שגם "כתר שם טוב"? על הקורה, מתחת לתיאור זה, יד הנותנת צדקה לקופסה מול ציפור אחרת על ענף, ונשר פורש כנפיים בין שניהם,

מוקף בחצי עיגול. ובכן, "קל כנשר רץ כצבי וגיבור כארי". נראה להלן, שלנשר זה משמעות נוספת. אפשר לנסות כאן "לקרוא" את שאר התיאורים הסמליים: ספר התורה הוא נדבת ליבו של הנפטר, שכן צורת לב מעטרת אותו (?). ואולי אשת הנפטר היא שנדבה ספר תורה לזכרו? הציפור על הענף עשוייה לרמז על כך. ציפור שאינה נשר מסמלת לעתים קרובות אישה או את ילדיה. גם במצבת בילא אידל אנו רואים ציפור עם ענף, מצד אחד, ומולה היד הנותנת צדקה (תמ' 12). הצבי על מצבת צבי הירש "מכופף" עץ ברגלו, מסמל ללא ספק את שם הנפטר, שכן אינו מפאר סמל אחר (תמ' 14, אין לקרוא תאריך). גם זאת היא מצבת שער, שעמודיה מעוטרים עיטורים צמחיים. הקורה מעוטרת בציפור, ותיאור הצבי הנ"ל מוקף בווילון נפתח, שהכתר בראשו מרמז כנראה על "כתר שם טוב". הסרט המקיף את מעגל מיבנה העל נושא כתובת שאינה ניתנת לקריאה. הציפור הגדולה, המנקרת בחזה ופורשת כנפיה על גבי הקורה במצבת צבי הירש, היא תיאור נדיר על מצבה יהודית. נראה שזהו תיאור השקנאי המקריב עצמו למען גוזליו ומאכיל אותם בדמו. זהו סמל של הקרבה עצמית, שמקורו בתרבות נוצרית.

הציפור מגוננת גדולה עומדת במיבנה העל של מצבה שאין לקרוא בה שם ותאריך (תמו' 15). זהו נשר, הפורש כנפיו על הצורה העליונה המעוגלת של המצבה כמין כיפת שמיים, וראשו רוכן קדימה. נראה, שמשמעותו הגנת האל על החוסה בו. סמל זה, המופיע גם מעל לארונות־קודש מקורו במקרא: "באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה" (תהילים, צ"א, 14). מצבה זאת מפוסלת במיומנות רבה, הצורות ריאליסטיות ונפחיות. היא מצבת שער: ציפורים מעטרות את הכותרות על עמודיה, והקורה מעוטרת עיטור צמחי. מעל לקורה ספר פתוח, אשר זוג אריות אוחז בו וביניהם קופסאות, ספק קופסאות צדקה ספק קסתות דיו. על הקופסאות ניכרים שרידי כתובת שניטשטשו. האם הספר הוא ספר החיים? גם עליו יש שרידי כתובת מטושטשת: שם הנפטר יהודא יוסף? נראה שיש לפרש באותה משמעות גם את הנשר הפורש כנפיים בתוך הקשת התחתונה מעל לכתובת ההספד במצבת צבי יצחק (תמ' 5, שמאל) ובמצבה משנת 1884, אשר דנתי בה לעיל (תמ' 13), לאמור: הגנת האל וחסותו. הציפור המסמלת מוות מעטרת שבר מצבה, שכל אשר ניתן לקרוא בה הוא "זאת מציבת קבורת ציון" (תמו' 16). ציפור זאת פורשת כנפיים ומכבה ברגליה את נרות החיים בשני פמוטות אשר זוג אריות הירלדיים מפארים אותם. ראינו עד עתה, שתיאורים סמליים מדמות האדם מופיעים בצורת ידיים בלבד: ידי הכוהן המברכות, יד הלוי היוצקת מים ויד הנותנת צדקה. אין דמות אדם שלמה במצבות טומאשוב והיא נדירה ביותר במצבות יהודיות בכלל. על כן מפתיע למצוא פרצוף אדם במצבתו של חנוך העניך הכהן (תמו' 9). פרט לזה היא מצבה מסורתית עם תיאור הידיים המברכות וארון פתוח מלא ספרים המציינים את הנפטר ככוהן היודע ספר. הפרצוף — הנמצא יחד עם ענף שבור, סמל של שבר בחיים בתוך הקשת התחתונה שמעל לכתובת ההספד — הוא "פרצוף" של שמש שוקעת. שורה בכתובת ההספד מסבירה את הופעתו: "נקונן נהי ושבר נהפך יום ללילה וירד קבר". מנורת שבעת הקנים וכד־אמפורה מעטרים את מצבת ר' חיים בר מנחם משנת תרנ"ה\1895, (תמו' 17). שניהם סמלים מקובלים באמנות יהודית החל במטבעות עתיקות, המשך ברצפות פסיפס של בתי־כנסת מזמן התלמוד ושערי ספרי קודש מן הגניזה הקהירית וכלה בתשמישי קדושה מאוחרים. אבל במצבות יהודיות בפולין נדירה ביותר מנורת שבעת הקנים. מנורה זאת, סמל למנורה בבית המקדש ותקווה לבנייתו, אימצנו כסמל המדינה. אין בכתובת ההספד דבר, שיסביר את הופעתה על מצבה זאת, אשר פרט לכך היא מצבה מסורתית לכל דבר: אריות מחזיקים בספר תהילים וכתר מעל. הכתובת על המצבה לעיל אינה אלא תפילת "אל מלא רחמים", הנהוגה בזמן הקבורה, והמופיעה בשלימותה על לוח המצבה. תפילת "אל מלא רחמים" מופיעה גם על מצבת טאבא רייזל משנת 1906 (תמו' 11) ועל החזית של עוד

כמה עשרות מצבות בטומאשוב. נראה שתופעה זו מיוחדת לבית־קברות זה, שכן היא מופיעה לפעמים על מצבות במקומות אחרים בפולין, אך בדרך כלל חרוטה על גב המצבה.

על סגנונן וקדמותן של המצבות. שתיים מן המצבות המתוארכות הן קדומות: מצבת יעקב משנת 1872 (תמו׳ 5, ימין) והמצבה משנת 1884 (תמו׳ 13). שתיהן מצבות שער עם עמודים, קורה ומיבנה על, הטימפנום המעוגל ללא הקרניים. במצבת יעקב, שסיומה למעלה אופקי, מיבנה העל העגול מגולף. שתי המצבות עשירות בתיאורים סמליים וגם עיטורים צמחיים גרידא. סגנון הגילוף בהן ריאליסטי, נפחי ותלת ממדי. גם סגנון הכתב בהן דומה: אותיות יפות, רחבות ובמרחקים קצובים ביניהן ובין מילה למילה. על סמך הדמיון לתכונות אלו אני יכולה לשייך גם כמה מן המצבות האחרות לתקופה קדומה, אם כי אין בידי לקרוא עליהן תאריך: מצבת צבי יצחק (תמו׳ 5, שמאל); מצבת צבי הירש עם סמל השקנאי (תמו׳ 14); המצבה היפה עם הנשר המגונן (תמו׳ 15); וגם שברי־המצבה עם ציפור המוות המכבה את נרות החיים (תמו׳ 16). לעומת אלו, מגולפות מצבות מסורתיות החל משנות ה-90 למאה הקודמת, וכנראה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, בגילוף שטוח יותר וריאליסטי פחות, נשען יותר על הצבעים מאשר על נפח הצורות, שכן הן היו צבועות בדרך כלל בצבעים שונים. גם התיאורים הסמליים נעשו דלים יותר, מעטים יותר וקצת שבלוניים. כך הן המצבה משנת 1895 (תמו׳ 17), מצבת חנוך העניך משנת 1900 (תמו׳ 9); המצבה משנת 1910 (תמו׳ 3), מצבת איטשע פרענקעל (תמו׳ 10) ושתי מצבות הנשים משנת 1906 ו-1910 (תמו׳ 11 ו-12). בתקופה זאת מתרבים שמות המשפחה ונעשים דבר של קבע. מצבות ״מודרניות״ בטומאשוב מגולפות בדרך כלל בגילוף שטוח ואינן צבועות — שינוי של טעם הנובע מהשפעה חיצונית, מן השימוש באבן יקרה שאין להסתירה תחת שכבת צבע וקשה לגלף בה, ומהתרחקות ממסורת. מצבות, שנעשו מאבן־חול מקומית וזולה הקלה לגילוף, מצביעות על נטייה לחזרה לגילוף נפחי ותלת ממדי. גילוף פיסולי וריאליסטי מציין גם את מצבות עץ האלון.

לסיכום: מה מספרות המצבות? הן אומרות לנו, שצורות ומוטיבים נלקחו מתרבויות אחרות, אך כמעט ללא יוצא מן הכלל ניתנה להן משמעות מן המסורת העתיקה שלנו. מסורת זאת הייתה חיה ויוצרת לפחות עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. יתכן, שלא כל נער וכל אדם ״קראו״ מיד את משמעות התיאורים הסמליים, אך נראה שכל יודע ספר ומסורת, אשר התעמק במה שעיניו רואות על המצבה, הבין את סימליות התיאורים ואת מקורם בתורה, במקרא, במשנה ובגמרא. המצבות מספרות בתיאור ובכתב על מקומו של הנפטר בקהילה מנקודת ראות דתית. הן מספרות על מעלותיו של הנפטר: בקי בספרי קודש, קורא תהילים, נותן צדקה, אישה הזהירה בשלוש מצוותיה, שמו הטוב של אדם. המצבות מספרות בשבחיו של הנפטר, שבחיים לא תמיד עמד בהם במידה רבה כל־כך. השבחים מבטאים את האתוס הקיבוצי של קהילה, אשר יש לשאוף אליו אך לא תמיד עומדים בו. וכמובן הן מבטאות מה שכל מצבה מבטאת: את השבר בחיים והאבל של השאירים, ואת התקווה לעתיד ואת קבלת הדין.

ירושלים, 1995 **מרים גומפל**

A list of headstones which we have decode and found a last name.

רשימת מצבות שהצלחנו לפענח את הכתוב על גבן, ומצאנו. שם משפחה.

Lista nagrobków na których udało się nam znaleść nazwiska

13001

Na wieczną pamięć
15000 Żydów Tomaszowa
zamęczonych na śmierć
przez Hitlerowców
w akcji Treblinki
31.10 - 01/11/1942 r.

לזכר עולם

חמישה־עשר אלף יהודי עירנו
שנרצחו על־ידי הגרמנים
בטערעבלינקה בימי יט — כב מרחשון
תש״ג, השם יקום דמם.

צום אייביקן אנדענקן
פון די 15000 טאמאשאווער יידן
פארשניטענע דוך די היטלעריסטן
בעת רעם גירוש קיין ערעבלינקע
כב מרחשון תש״ג

To the eternal memory
Fifteen thousand Jews of our city
Who were murdered by the Germans
In Treblinka between the 19th and 22nd
of the month of Heshvan, 1943
May God avenge their blood

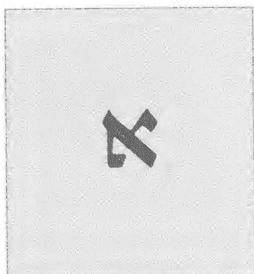
09004

Tu spoczywa
21 Żydów - męczenników
zamordowanych przez
Katów Niemieckich
w akcji purymowej
23.03.1943 r.

פ.נ.
כ״א קדושים שנהרגו על־ידי
הרוצחים הגרמנים ת.נ.צ.ב.ה.
דא ליגן 21 יידן — קדושים
אומגעבראכטע דורך די
דייטשע רוצחים
ערב פורים י״ד אדר תש״ג

Twenty-one martyrs who were killed by the German murderers,
may their souls rest in peace.

6	5	4	3	2	1
b12160		תרצד 1934		יוסף אשר Aszer I	אוברזשאנעק מרדכי Oberzanek Mordhai
17105					אוברזשאנעק פרידה Obarzanek Frida
23159				אשר חיים Aszer CH	אובערמאן שלמה אליעזר Oberman Eliezer Z
23160					אובערמאן הערשל Oberman Herszl
C12172				מנחם מנדל Menachem M	אובערציגר אברהם זלמן Oberchiger Abram Z
04092				אברהם Abram	אבראמאוויטש גרשון Abramowicz Gerszon
18116	**#	תרצ 1930		יונה Iona	אבראמאוויטש רחל לאה Abramowicz Rachel L
40196		תרסה 1905		אברהם Abram	אובך חנה Obach Chana
17158	**	תרעז 1917		צבי	אוזענבאהם חנה לאה Ozenbam Chana L
05101					אוויטש מענדל לייזער Ajwicz Mendel L
40171	**#			זאב Zew	אויסלענדער שרה רבקה Oislender Sara R
14120	**				אויערבאך לייבוש Ojerbach Leibus

6	5	4	3	2	1
20118		תרפא 1921			אולמאן שינדל Ulman Szajndel
19107			אשר		אולמאן פייגע Ulman Faige
05101	#				אונטל מנדל Ontel Mendel
17113					אוסלענדער אסתר הינדא Oslender Ester Hinda
13071	@	1948 1941			אוקנו סטניסלב Okno Stanislaw בויגען סטניסלב Boigen Stanislaw
40158		תרסה 1905		יעקב Jakob	אורבך זאב וולף Orbach Zew W
40159				יעקב Jakob	אורבך צבי הירש Orbach Cwi Hirsz
39202		תרסט 1909		יצחק Izak	איזענבערג פראידל Eizenberg Fraidel
08197	**	תרעה 1915			אייזעמאן שרה גיטל Ajzman Sara Gitel
36178	#	תרסו 1906		ישיהו Iszaiahu	אייזנער שרה Aizner Sara
34182	*	תרסט 1909		ישראל ברוך Israel B	אייזענבערג אברהם Aizenberg Abram
11194		תרעט 1919	שמחה בינם Symcha B	משה אהרון Mosze A	אייזענבערג בלומה פייגא Aizenberg Bluma F
27184	*			זאב Zew	אייזענבערג ישראל דב Aizenberg Israel D
19068	#			יעקב יוסף Jacob J	אייזענבערג גולדה רחל Aizenberg Golda R
90042	#				אייזענבערג נעטע פרץ Aizenberg Nete Perec

6	5	4	3	2	1
20207		תרעד 1914			אייזענבערג דוד Aizenberg Dawid
20058	#			יעקב Jakob	אייזענבערג זלדה Aizenberg Zelda
05154	**	תרפא 1921	שמואל Szmuel	אברהם א. Abram A	אייזענשטיין חנה Aizensztain Chana
33167	#	תרסט 1909			אייזענשטיין שבע Aizensztain Szewa
17104	#**		ישראל יהודה Israel Yehuda	מרדכי Mordchai	אייזענשטיין רחל רבקה Aizensztain Rachel R
05153	#	תרפז 1927		יעקב יצחק Jakob I	אייזענשטיין טראנא Aizenstajn Tarna
39156		תרצג 1933		אייזיק Ajzik	אייזענשמיט משה דוד Aizenszmit Mosze D
12194	**			יוסף Josef	אייכענבאום רחל מינדל Aichenbaum Rachel M
26195		תרעב 1912		אברהם Abram	אירענלעדער חיים אשר Irenleder Chaim A
34176		תרסט 1909		מנחם Menachem	אלבארד ליב מענדל Elbard Leib Mendel
10191		1914			אלטמאן חוה Altman Chawa
14192		תרפא 1921			אלטפעל אשר שבתי Altpel Aszer Sz
03164	**			שלום מענדל Szalom M	אלטפעלד יארע Altpeld Jare
10181		תרעח 1918		שמען Szymon	אלטפעלד אסתר Altfpeld Ester
32171	#	תרסז 1907		משולם Meszulam	אליהו יעקב אלי Eliahu Jacob E
09098					אלמאן ברוך Elman Baruch

6	5	4	3	2	1
09057	**	תרצט	שלמה	יוסף דב	אלסק רינה
		1939	Szlomo	Josef D	Alsek Rina
33175		תרסח		צבי	אלשאק דוד בערל
		1908		Cwi	Alszak Dawid B
30173		תרפו		דוב בערל	אלשאק אלישע בועז
		1926		Dow Berl	Alszak Elisza B
11101					אלשאק ליבוש
					Alszak Leibusz
19094		תרפט	שמואל י	צבי הירש	אלשאק מיכל
		1929	Szmuel	Cwi Hira	Alszak Michal
05087		תרצב			אמפק יוסף
		1932			Ampak Josef
40196		תרסה		אברהם	אנבאך חנה
		1905		Abram	Anbach Chana
18101				דוד פנחס	אנגער מלכה קלארא
				Dawid P	Unger Malka Klara
a12184					אנקער אסתר רחל
					Anker Ester R
09105				משה יצחק	אנקער ישראל מאיר
				Mosze I	Anker Israel M
21180		תרע			אסטראוויץ בילא אידל
		1910			Ostrowicz Baile I
b12170	**				אענבוך יוסף יעקב
					Enbuch Josef Jakob
07098					אער משה וולף
					Aer Mosze W
34175		תרסט			אער יונה דוד
		1909			Aer Iona Dawid
15182					אער חיים
					Aer Chaim
12176a	**	תרעה	יונה	יעקב	אער רייזע
		1915	Iona	Jacob	Aer Raise

6	5	4	3	2	1
25186				עזיאל משה Uziel m	אפאטאבסקי אסתר מרים Opatowski Ester M
52166				יצחק Izak	אפמאן כתריאל דוד Opman Katriel D
25177					אקסטרעגער ברוניה מלכה Ekstreger Bronia Malka
32160	#	תרעא 1910		אברהם איזיק Abram Aizyk	אראנסאהן דוב בעריש Aronson Dow B
03154					ארבך חי רבקה Orbach Chai Riwka
09198				אברהם יוסף Abram Josef	ארוסקי ברינדל ג. Aroski Brindel G
09190		תרעג 1913			ארנאוויטץ פריידא רייזל Aronowicz Fraide Reizl
80005	**	תרצו 1936		צבי Cwi	ארקעווי ישראל Arkewi Israel

6	5	4	3	2	1
90022	#	תרעה		צבי הירש	באגאיעוויץ ירחמיאל
		1915		Cwi H	Bugaiewicz Yerachmiel
42159	*			חיים הכהן	באגיינסקי דב בערל
				Chaim H	Bogeinski Dow B
16178					באגאחואל יצחק
					Bogachwal Izak
22197		תרעג			באגעסלאווסקי רחל לאה
		1913			Bogeslawski Rachel L
09100	#				באגעסלאווסקי שלמה גבריאל
					Bogeslawski Szlomo G
18119				לייבוש יהודה	באהם בלה דאבא
				Laibusz I	Baham Bela D
17115				אשר	באטקאווסקי בלומה רחל
				Aszer	Batkowski Bluma R
19050		תרצג		שמואל מרדכי	באיצקי גיטל
		1933		Szmuel M	Baicki Gitel
15176	**	תרע		יעקב הכהן	באלבין חיים
		1910		Jacob	Balbin Chaim
20115					באלבין מרים רבקה
					Balbin Miriam R
b12156	**	תרצה		יצחק יהודה	באמבעל אהרון
		1935		Izak I	Bambel Aharon
a12150	**	תרצד		אברהם (שמש)	באנגאכט יהודה לייבוש
	#	1934		Abram	Bangacht Yehuda L

6	5	4	3	2	1
18126		תרס 1930		נפתלי Naftali	באהם אסתר Baham Ester
22180		תרט 1849		יהושוע Joszua	באנגאכט רבקה לאה Bangacht Riwka L
22180				יהודא ליבוש	באנגאכט רחל Bangacht Rachel
15172			אברהם א Abram	שלמה זלמן Szlomo Z	באצינסקי רבקה Baczinski Riwka
09099					באצינסקי אברהם אבא Baczinski Abram A
38197		תרסה 1905	מנחם Menachem	נתן Natan	באק שרה מלכה Bak Sara M
44166	**	תרצ 1930	פנחס Pinchas	אברהם מאיר Abram M	באראן פריידא מלכה Baran Frida M
26155	*	תרעב 1912		ישראל Israel	בארמיינסקי אברהם Bermainski Abram
13180	#	תרפה 1925			בארקובסקי אברהם Barkowski Abram
	#				באריצקי חי גיטל Baricki Chai G
23185		תרעג 1913		עוריאל Uziel	בארמיינסקי חי Bermainski Chai
24156				יעקב Jakob	בארענשטיין מאיר Borenstein Meir
12186	#@	תרעו 1916		מרדכי צבי Mordechai C	בארענשטיין שיינדל Borenstein Szajndel
52170		תרנא 1891		שמואל Szmuel	בארנשטיין שלמה Borensztajn Szlomo
12192		1917			בארענשטין דינא Borensztajn Dina
23180	@	תרעג 1913			בארענשטיין חוה Borensztain Chawa

6	5	4	3	2	1
18124					בארענשטיין בריינדל
					·Borensztein Braindel
08094					בארענשטיין פסח
					Borensztain Pesach
03063	**	תרצה		פישל	בארשטיין משה יעקב
		1935		Fiszel	Borsztain Mosze j
36142	#	תרסב			בהושער
		1902			Bhoszer
42160				הכהן	בוגייסקי איטשה
					Bugaiski Iche
20091					בוגייעוויטש חנטשע
					Bugaiewicz Chancze
13200				משה יוסף	בוטקאווסקי צבי הירשל
				Mosze I	Butkowski Cwi H
44170	**#	תרצז	מנחם מנדל	צבי מרדכי	בוים רחל
		1937	Menachem M	Cwi M	Bojm Rachel
15079	@**	תרצז	יוסף		בומבי צלאווא איידל
		1937	Josef		Bumbi Clawa Aidel
04101					בורנשטיין אברהם יהודה
					Borensztein Abram I
11183					ביגעלאייזען שמחה
					Bigelaizen Simcha
11190	**	תרעז		מאיר	בידערמאן רבקה פ
		1917		Meir	Biderman Riwka P
37202	* #	תרסט			ביירעך רייזל
		1909			Bairech Raizel
18197	**	תרעו		שלמה	ביליכאווסקי יעקב
		1916		Szlomo	Bilichowski Jacob
08087	**	תרצד		יצחק	בינקאווסקי משה
		1934		Izak	Binkowski Mosze
47177		תרסז		צבי יהודא	בינשטאק יצחק מאיר
		1907		Cwi I	Binsztok Izak M

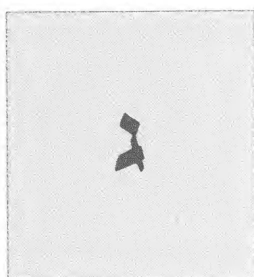
6	5	4	3	2	1
41156				ישראל (מדזיוויצא)	בינשטוק צבי יהודה
				Israel	Binsztok Cwi I
12021					ביעזינסקי טעאודורה
		1942			Bierzynska Teodora
					ביעזינסקי ברנארד
		1942			Bierzynski Bernard
32153					בירנצוויג שלמה זלמן
					Birencwaig Szlomo Z
21187					בלאט אסתר שיפער
					Blat Ester S
05151					בלאכאראוויטש צוועטיל
					Blachorowicz Cwetel
20096	#	תרצ		שלמה זלמן	בלאנקעט טאבע
		1930		Szlomo Z	Blanket Tobe
11081					בלאנקעט נחמי
					Blanket Nachami
03098		תרפד		משה	בלאנקעט שלמה זלמן
		1924		Mosze	Blanket Szlomo Z
16124				זליג	בלומברג פנחס בצלאל
				Zelig	Blumberg Pinchas B
a12174	*	תרצה		מאיר שמואל	בליבאוהם דאברא
		1935		Meir Szmuel	Blibauhm Dabra
10150	**	תרעז		משה צבי	בלייבערג אהרן יוסף
		1917		Mosze C	Blaiberg Aharon I
b12166	**	תרצה		מנשה	בלייווים נחמי ל.
		1935		Menasze	Bleiwim Nachami L
35187	@			פנחס	בלייכער גאלדא מרים
				Pinchas	Blaicher Golda M
a12194		תרע		הרצקא	בוסשטיין שרה
		1910		Hercka	Bezsztein Sara
08173		תרפב			בעלויצקי יצחק דוב
		1922			Belwicki Izak D

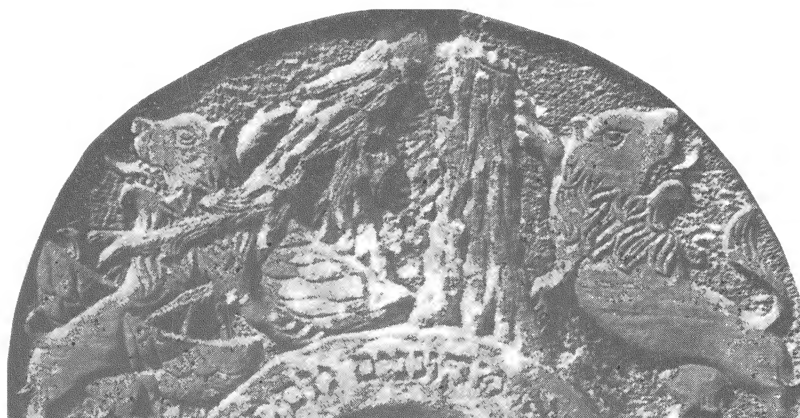
6	5	4	3	2	1
03064					בעליאנמארער פלטיאל
					Belianmorer Paltiel
19189					בעלפער חיים
					Belfer Chaim
11092					בענטמאן
					Bentman Ignac
18199		תרעו		שמואל	בעקוויטש חיים
		1916		Szmuel	Bekwicz Chaim
20123		תרצ			בערגער אברהם אליעזר
		1930			Berger Abram E
20150	#	תרצו		אברהם אליעזר	בערגער לאה
		1936		Abram E	Berger Lea
08175					בערלינגער בנציון
					Berlinger Bencion
80004	#	תרצה	קבר משותף ל-3	חיים יחזקאל	בערלינער יצחק יעקב
		1935		Chaim I	Berliner Ichal I
		תרצה		חיים יחזקאל	בערלינער ראובן דוד
		1935		Chaim I	Berliner Reuwen D
		תרצה		חיים הענריך	מילשטיין עוזר שמחה
		1935			Milsztein Ozer S
10193					בערמיינסקי ברײדיל
					Bermajnski Braidel
46173		תרפה		יהודא	בערמיינסקי לאה
		1925		Iehuda	Bermajnski Lea
17124					בערצינגער רבקה
					Bercinger Riwka
24184		תרעא			בערקאוויטץ אסתר
		1911			Berkowicz Ester
16174	*			דוד	בערקאוויטש אברהם נחמן
				Dawid	Berkowicz Abram N
21184		תרעח	גרשון הכהן	יוסף יהודא	בערקאוויטש שרה
		1918	Gerszon	Josef I	Berkowicz Sara

6	5	4	3	2	1
20089				שיינדל ישראל Israel	בערקאוויטש דבורה Berkowicz Dwora S
19174		תרעה 1915			בראהן משה בינם Brahn Mosze B
34164		תרסח 1908		יעקב Jacob	בראווענבער ראדא Brawenber Rada
20099					בראווער מינדל הרשקא Brawer Mindel Herszko
44174		1920		יעקב Jacob	בראון מרים Braun Miriam
12186	@				בערגער אברהם Berger Abram
10091	#	תרצא 1939		נח Noach	בראמבערג זאב יצחק Bromberg Zew I
	#				בראמבערג יצחק יהודה Bromberg Izak I
16120					בראנאווסקי הערשל Bronowski Herszel
11151					ברוין ירחמיאל Bron Irachmiel
20177		1936			בראיטשטיין יצחק Braitstain Izak
04094	@				בראיטשטיין הירש Braitstain Hirsz
08202	**			הערצל Hercel	ברינהאולץ קאילע דאברע Brinholc Kaile D
20212		תרפ 1920		אליעזר Eliezer	ברינהאלץ אברהם Brinholc Abram
34174		תרסט 1909		אפרים Efraim	ברינהאלץ יצחק יהודא Brinholc Izak I
21182		תרע 1910		יצחק Izak	בינהוף מלכה ריזל Binhof Malka R

6	5	4	3	2	1
261865		תרע			ברמיכאל זאב פריד
		1910			Barmihal Zew F
35188		תרסח		אליעזר	ברענהאלץ גאלדא
		1908		Eliezer	Brenholc Golda
09190					ברענער פרל
					Brener Perl
23167		תרעז		אברהם מרדכי	ברענער יוטה
		1917		Abram Mordechai	Brener Iuta
27186		תרע			ברענער משה
		1910			Brener Mosze

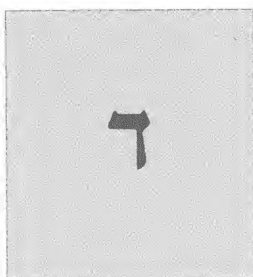

6	5	4	3	2	1
18190					גאוראב יצחק Gaorab Izak
13205					גאזאווסקי משה Gozowski Mosze
13096					גאלדבערג יוסף יהושע Goldberg Josef I
03083		תרצד 1934			גאלדבערג אפרים Goldberg Efraim
03167		תרצה 1935			גאלדבערג חוה Goldberg Chawa
20208		תרעד 1914		פנחס Pincjas	גאלדבערג חיים Goldberg Chaim
19049	#				גאלדבערג מלכה Goldberg Malka
15170		תרעה 1915			גאלדבערג לאה Goldberg Lea
13160					גאלדבערג לאה מרים Goldberg Miriam L
15196					גאלדבערג מרדכי Goldberg Mordchai
29154		תרעד 1914		צבי Cwi	גאלדבערג אברהם Goldberg Abram
23163					גאלדבערג חנוך הינוך Goldberg Chanoch H

6	5	4	3	2	1
27183		תרסג 1903			גאלדבערג יצחק Goldberg Izak
18097					גולדבערג עטל Goldberg Etil
24182		תרעא 1911	שמואל Szmuel	אהרון Ahron	גאלדוואסער פעסא Goldwaser Pese
16172				יוסף שרגא Josef S	גאלד שיינדל שרה Gold Szains S
17121					גאלד מרים Gold Mriam
16171		תרפג 1922			גאלדקראנץ אסתר רחל Goldkranc Ester R
26191		תרע 1910		פסח Pesach	גאטערמאן יונה Goterman Yona
40168		תרסב 1902		עוזיאל Uzihel	גאטשטאל יוסף צבי Godsztal Josef C
03210					גאלדאב רחל לאה Goldow Rachel L
03155		תרצא 1931	חיים Chaim	שמעון Szymon	גוטערמאן שרה ציריל GutermaN Sara C
08089		תרצב 1932			גולדשטיין פסח דוד Goldstain Pesach D
06083					גולדשטיין אברהם טובי Goldsztain Abram T
10104				פסח Pesach	גולדשטיין צבי ברל Goldsztain Cwi B
04157		תרפט 1929			גולדשטיין צירל Goldsztain Cirl
15160					גולדשטיין שינדל Goldsztain Szindl
	#	תרצו 1936			גינאר שרה לאה Ginar Sara L

6	5	4	3	2	1
40192		תרצו 1936			גינד שרה Gind Sara
20103					גינאלד רוזה Ginald Roza
90027	#				גלאגווסקי חיים דוד Glagowski Chaim D
02010	#				גלאס יוסף Glas Josef
27151		תרע			גלייוויצער יהודא לוי Glajwicer Yhuda L
05150				צבי Cwi	גנט ליבא Gant Libe
17108	#	תרצד 1934	אלתר יצחק Alter I	מאיר Meir	גראמף שיינא יוכבד Grampf Szaine I
05097	#			נטע Neta	גראנאט דב בעריל Granat Dow B
22159		תרעב 1912		נטע Neta	גראנאט שמואל אליהו Granat Szmuel E
42168		תרסד 1904		בעריל Beril	גראנאט רחל Granat Rachel
32168				שרגא Szraga	גראנאט אפרים פישל Granat Efraim F
15117					גראנאט יצחק Granat Izak
36176	**			דניאל קלמן	גראנאט בראנקא Granat Bronia
02048	**	תרצז 1937		מנחם מענדל Menachem M	גראנעק שלמה דוד Granek Szlomo D
15174		תרע 1910		אליעזר Eliezer	גראסס מרדכי Gros Mordchai
C12170	**			שלמה זלמן Szlomo Z	גראסמאן טעמא Grosman Teme

6	5	4	3	2	1
24167	#	תרפט 1929			גראסמאן אשר Grosman Aszer
07094					גראשקעוויטש דוד יעקב Groszkiewicz Dawid I
44184					גרויהאלף מרים לובה Groiholf Miriam Luba
47177		1895			גערשטמאן דינה Gerstman Dina
41151				ישראל Israel	גרינבאום מרדכי נחמן Grinbaum Mordechai N
34160		תרסז 1907	שלמה זלמן Szlomo Z	מרדכי זאב Mordechai Z	גרינבלאט ביילא אסתר Grinblat Baile E
90028			ונשמתו הטהורה)	(אבוך צעיר לימים	גרינבערג Grinberg
03059					גרינבערג אדם יצחק Grinberg Adam I
08064		תרצז 1937		ישראל Israel	גרינבערג לאה Grinberg Lea
08057		תרצח 1938		יוסף דוד Josef D	גרינהוף ברכה Grinhof Bracha
05090		תרצ 1930		משה Mosze	גרינשפאן יהודא לייבוש Grinszpan Ihuda L
15188		תרעח 1918			גרינשפאן יעקב משה Grinszpan Jacob M

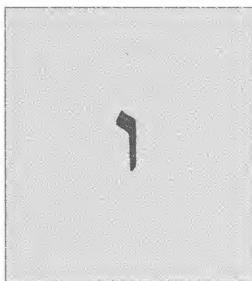
6	5	4	3	2	1
03100					דאבראבסקי הערשל
					Dobrowski Herszl
13077		תרפה			דאהיט ישראל אברהם
		1925			Dohit Izrael Abram
11076		תרצה		ישראל	דאלל צבי הירש
		1935		Israel	Dallal Cwi H
07101					דאנער מנחם מנדל
					Daner Menachem M
09159		תרפ		צבי	דושאזגא משה יהודא
		1920		Cwi	Drzazga Mosze I
28157		תרעד		משה לייב	דזאזגה צבי הירש
		1914		Mosze L	Drzazga Cwi H
09093					דייטש משה
					Daitsz Mosze
01107	**				דלוזניעווסקי בעריל
					Dluzniewski Berl
b12162	*			יוסף מאיר	דלוושנעווסקי הענריך
				Josef M	Dluzniewski Henrik

6	5	4	3	2	1
05168		תרעח		חי מינדל	האנגעל
		1918		Hai M	Hongel
67182				פנחס קליבערג	האוזער יוטה רחל
				Pinchas K	Hauzer Yuta R
03085					האוזער פסח
					Hauzer Pesach
24153		תרפ		(מקיעלץ)	האוזנבאטץ אברהם יחזקאל
		1920			Hauzenbac Abraham I
11087	#	תרצז		אפרים פישל	האוזער אברהם עמנואל
		1937		Efraim F	Hauzer Abram E
11178		תרעו		אלקסנדר	האוזער פריידא רבקה
		1916		Aleksander	Hauser Fraida R
02054					האכבערג משה מרדכי
					Hochberg Mosze M
20122		תרפז		צבי	האניג חנה
		1927		Cwi	Honig Chana
b12164		תרצה		בנימין	האפטמאן אברהם אבא
		1935		Benjamin	Hoptman Abram A
12164	#	תרסה			האפטמאן דבורה
		1905			Hoptman Dwora
90008		תרפז			האצינסקי חי
		1927			Hacinski Chai
02050					הארוויטץ משה יצחק
					Horowicz Mosze I

6	5	4	3	2	1
05092		תרפט 1929			הולאק עמנואל Hulak Emanuel
900013					הושינסקי אברהם שמען Hoszynski Abram S
49181		תרס 1900		אפריים Efraim	היילער נפתלי פרץ Hajler Naftali P
16182				מנחם מענדל Mnachem M	הימעלפארב שמ. Himelfarb Sm
22188				יצחק זאב Izak Z	העלער חנה שיינדל Heler Chana S
b12175				אהרון Aharon	העלפגאט זיסעל Helfgot Zisel
10180					הענדלער יענטל Hendler Jentl
19091				יהושע Iehoszua	הענא אליקים Hena Eliakim
33156		תרסח 1908		חנוך Chanoch	העניך חנה לאה Henich Chana L
44161		תרסא 1901		חנוך Chanoch	העניך זאב דב Henich Zew D
1707					הערבערג Herberg
16122					הערשבערג מרדכי Herszberg Mordechai
25185		תרעג 1913		משה זאב Mosze Z	הערשקאוויץ חי פיגעל Herszkowicz Chai F
16122					הערשבערג מרדכי Herszberg Mordchai

6	5	4	3	2	1
35181		תרסט 1889		עקיבא Akiba	ואזעפאוויטץ מינדל Wozepowicz Mindel
03150					ואטקעוויטש פייגע Wotkiewicz Fajge
90002		תרפג 1923			ואהל בלימא Wahl Blima
09095	#				וואהרזאגער דוד Warzager Dawid
05152		תרפז 1927		פנחס Pinchas	וואטענבערג ברכה Wartnberg Bracha
10101	#	תרפו 1926			וואטענבערג פנחס Wartnberg Pinchas
15113	@				וואל אברהם Wahl Abram
C12169	@	תרצט 1939		אשר Aszer	וואלארד לאה Walard Lea
29168				משה Mosze	וואלארד אברהם יחזקאל Walard Abram I
a12183	**			יעקב Jacob	וואלד רייזל Wald Raizel
12200	@			משה שמואל Mosze S	וואלד לאה Wald Lea
19157	@				וואלד רבקה Wald Riwka

6	5	4	3	2	1
18120		תרצו 1936			װאלד חנה Wald Chana
27178					װאלד יצחק Wald Izak
19184		תרעו 1916		הירש Hirsz	װאלד מאיר בונים Wald Meir B
30174	@	תרסג 1903		בועז דוד Boaz D	װאלד מנחם מענדל Wald Menachem M
17163	@	תרפז 1927			װאלד קײלא יענטע Wald Kaile J
90040	#				װאלד שפרה רחל Wald Szifre R
18195	@	תרעו 1916		אברהם אליעזר Abram E	װאלד שלמה זלמן Wald Szlomo Z
19197					װאלד פערלע רבקה Wald Perle R
14113					װאלד יעקב Wald Jacob
15168		תרפז 1927		פנחס Pinchas	װאלד מלכה Wald Malka
22165	#	תרעו 1916		אפרים Efraim	װאלד פרײדא Wald Fraide
05169	*				װאלדמאן חי Waldman Chai
16119					װאלף אברהם ברוך Wolf Abram B
18189					װאלראװיטץ ישראל Wolrowicz Israel
20117				מאיר Meir	װאלקאװיטש מינדל Wolkowicz Mindel
10185		1931		יצחק מנחם Izak M	װאלקאװיטש זלאטא Wolkowicz Zlata

6	5	4	3	2	1
33174		תרסה			וואלקאוויטש יוסקא וואלף
		1905			Wolkowicz Joske W
28165	#	תשג		צבי	וואלקאוויטש מנחם
		1942		Cwi	Wolkowicz Menachem
28165	#	תשב	ע״י רוצחים גרמנים	נהרגו על קידוש השם	ובנו וואלקאוויטש שמואל פנחס
		1941			Szmulek P
16176					וואלקאוויטש ירמי מאיר
					Wolkowicz Irmi M
99052	#				וואלך אברהם ברוך
					Wolach Abram B
19158					וואלער רבקה
					Woler Riwka
45166		תרנח			וואלראד נתן
		1898			Wolrad Natan
33180		תרסט			וואלראן וולף
		1905			Wolron Wolf
19108					וואלמן לאה
					Wolman Lea
31171					וואלקאוויטץ יהודה לייב
					Wolkowicz Yhuda L
32162		תרסח		זאב	וואקסמאן שמעון
		1908		Zeb	Waksman Szymon
20107			שמואל צבי	יעקב יוסף	ווארזאגער טאבע
			Szmuel C	Jacob	Warzager Towa
12085	#	תרצז		מיכאל	ווארזאגער חנה פערל
		1937		Michael	Warzager Chana Perla
12085					ווארזאגער ליבוש
		1942			Warzager Lejbus
11168		תרעז		יצחק	ווארזאגער ישי
		1918		Izak	Warzager Iszai
01095					וואזענבערגער מענדל
					Wazenberger Mendel

6	5	4	3	2	1
08088					ווארזאגער יצחק
					Warzager Izak
32172		תרסט			ווארזעכא משולם
		1909			Warzecha Meszulam
07157		תרפג			וויאטראק יהודא לייב
		1923			Wiatrak Yehuda L
05167		תרפו	דוד	לייבוש	וועלמאןביילא
		1926		Lejbus Dawid	Welman Beile
24151		תרע		יצחק	ווערטהיים יהושוע הערשל
		1910		Izak	Werthaim Iehoszua H
03152			אברהם משה		ווערטמאן יהודית
			Abram M		Wertman Iehudit
18186		תרעז			וואצלאבסקי שלמה
		1917			Wraclawski Szlomo
22175					ווּרובלעווסקי אסתר מלכה
					Wroblewski Ester M
29150		תרסט		ישראל מאיר	ווינבערגער יהודא ליבוש
		1909		Israel M	Wajnberger Ihuda L
29151					ווינבערגער דוד טעבל
					Wajnberger Dawid T
a12175			משה	יהודה ל	ווינבערג רבקה
			Mosze	Ihuda	Wejnberg Rywka
251273		תרעה		יהודה	ווינמאן צבי הרש
		1915		Ihuda	Wajnman Cwi H
07100					וויסבארד חיים
					Wajsbard Chaim
35181		תרסט		עקיבא	ואזעפאוויטץ מינדל
		1909		Akiba	Wozepowicz Mindel
03150					ואטקעוויטש פייגע
					Wotkiewicz Fajge
121165		תרע		יהודה ליבוש	ואלטאווסקי משה
		1910		Jhuda L	Woltowski Mosze

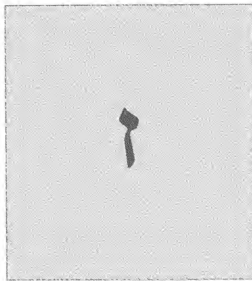
6	5	4	3	2	1
90033		תרעה		יצחק	וואקבאוויטש שפרה
		1915		Izak	Wokbowicz Szyfra
06170					ואקוואוויטץ פעסעל
					Wokowicz Pesel
10094					ואקסמאן חיים דוד
					Waksman Chaim D
12178		תרעה		נתן	ווארזאגער ריזל מלכה
		1915		Natan	Warzager Rajzel M
04093				אברהם	וארקעוויטש בעריש יונה
				Abram	Warkewicz Berisz I
05094		תרפה			ויסמאן אהרון מענדל
		1925			Wajsman Ahron M
08174					וויסקאפף שלמה
					Wajskopf Szlomo
20093					וויסקאפף לאה
					Wajskopf Lea
21172					וויסקאפף מרדכי
					Wajskopf Maks
16111				יצחק אייזיק	וויזעל אברהם
				I Ajzik	Waizel Abram
22161					ווינפעל משה צבי
					Wainfel Mosze Z
20125					וויס רחל דבורה
					Wais Rachel D
01106				קלונימס קלמן	וויס מרדכי מנחם
				Klenimus K	Wais Mordchai M
33155		תרסז		אפרים הערש	וויס זעלדע
		1907		Efraim H	Wais Zelde
07083				שמעון	וויס משה יעקב
				Szymon	Wais Mosze J
12100				אברהם ישראל	וויס שלמה יצחק
				Abram I	Wais Szlomo I

6	5	4	3	2	1
19092				משה פרץ (ליבער)	וויס אסתר מלכה
				Mosze P	Wais Ester M
44188			יוסף פרץ	יהודה	וויס רוזה גענענדל
			Josef P	Iehuda	Wais Roza G
21163		תרפ			וויס סאלומון
		1920			Wais Salomon
18118					וויס פיידה ניידעל
					Wais Faide N
90036		תרמז		ליבוש	וויס רבקה לאה
		1887		Leibusz	Wais Riwka L
44186			משה	שמואל	וויס ברכה מלכה
			Mosze	Szmuel	Wajs Bracha M
20042	#	תרצו	משה יעקב	יהודה	וויס אלטא
		1936	Mosze I	Ihuda	Wais Alte
20082		תרצב		יצחק	וויסבאום רינא
		1932		Izak	Waisbaum Rina
11195					וויסבאום קיילא רוזא
					Wajsbum Kaile R
13150					וויסבערג חווה
					Wajsberg Chawa
18151					וויסבערג הערליך
					Wajsberd Herlich
38159					וויסמאן הירש יוסף
		1937			Wajsman Hirsz I
23150					וויסס מאיר יחיאל
					Wajss Meir I
23176		תרע			וויסבערג אסתר פייגא
		1910			Waisberg Ester F
10087					וויסקאף דוד
					Waiskopf Dawid
25171		תרעה		שלמה	ווייסקאף ליבוש יהודא
		1915		Szlomo	Waiskopf Lejbusz I

6	5	4	3	2	1
42169	**	תרסג 1902		אשר אנשל Aszer A	ווילטשינסקי אברהם Wilczynski Abram
04209		1938			ווילער שרה רייזל Wajler Sara R
19192				משה יהודה Mosze I	ווילער יוסף Wajler Josef
11079	**	תרצו 1936		אהרון Aharon	ווינאגראצקי מיכאל Winogracki Michael
a11089					ווינאגראד שלמה מאיר Winograd Szlomo M
12201	**	תרעו 1916		בנימין Benjamin	ווינאגראד יוכבד Winograd Jochewed
a12175	**		משה Mosze	יהודה Jhuda	ווינבערג רבקה Wajnberg Riwka
11024					ווינבערג הערש מאיר Wajnberg Herz Maier
46161		תרנז 1897		שמעון Szymon	ווינבערג בנימין Wajnberg Benjamin
16107					ווינבערג פנחס Wajnberg Pinchas
29150		תרסט 1909		ישראל מאיר Israel M	ווינבערג ליבוש יהודא Wajsberg Lejbusz I
12179				זאב Zew	ווינדהיים פיגא דבורה Wajndhaim Fajge D
37203		תרצג 1933			ווינמעשבערג שאכנע Wajmeszberg Szachne
21178		תרע 1910		מרדכי Mordechai	ווינער לאה Wajner Lea
14182					ווינראט צבי דן Wajnrat Cwi D
45150		1926		שלמה Szlomo	ווינראט משה וולף Wainrat Mosze W

6	5	4	3	2	1
13155					וינבערג שרה רבקה
					Wainberg Sara R
33172					וינשטין שלמה זלמן
					Wainsztain Szlomo Z
19194					ויסבארד אברהם
					Wajsbard Abram
a12192	**		מרדכי	צבי מרדכי	ויסבארד געלא רייזל
			Mordchai	Cwi M	Wajsbard Gele R
09092					ויסבערג עוזר
					Wajsberg Ozer
18196					ויסבערג ש.ז.
					.Wajsberg Sz.z
b12184		תרצו		פאלטיאל	ויסבערג שרה
		1936		Paltiel	Wajsberg Sara

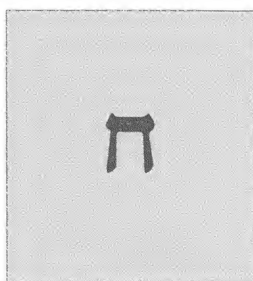

6	5	4	3	2	1
26177	#			שלמה מאיר	זאבאנוווסקי צבי יהודא
				Szlomo M	Zabanowski Cwi I
20043	*#				זאוויצקי פסיה
					Zawicki Pesia
24157		תרעא		אברהם	זאל יהודה ליבוש
		1911		Abram	Zal Yhuda L
Zolkowicz Abram S				ישעיהו	זאלעקאוויץ אברם שאול
zona Motil				יהודא	אשתו מאטיל
drzeci: Leibusz,Szlomo					שני הבנים ליבוש שלמה
Lea					ובתם לאה
zamordowani 1909					נרצחו באכזריות בליל ט׳ ניסן, תרנס
a12165					זולטאווסקי משה
					Zultowski Mosze
06086					זולטאווסקי מנחם מענדל
					Zultowski Menachem M
27157		תרסג		אפריים	זולאטאווסקי אביגדור
		1903		Efraim	Zultowski Awigdor
18114			מנחם מענדל	שלמה יהודה	זולטאווסקי שרה
		1930	Mnachem M	Szlomo I	Zultowska Sara
11173					זוטאווסקי לאה
					Zutowska Lea
25166					זלאטניצקי
					Zlotnicki

6	5	4	3	2	1
a12190		תרעג			זאמלעוויץ באשא
		1913			Zamlewicz Basha
15179	**	תרעט		יוסף מאיר	זאממער בערל
		1919		Josef M	Zommer Berl
03081		תרצה			זאמעלוויטש יעקב
		1935			Zamelowicz Jakob
20190					זאנדבערג חיים יחזקאל
					Zandberg Chaim I
02095		תרפה			זאנדבערג ישראל
		1925			Zandberg Israel
25164		תרע		יעקב מאיר	זאנדבערג הירש
		1910		Jakob M	Zandberg Hirsz
20156				צבי יהודא	זאנדבערג חי ריזל
				Cwi I	Zandberg Chai R
19110				אברהם	זאנדבערג רבקה
				Abram	Zandberg Riwka
15173		תרע		מנחם יצחק	זאנדבערג אלי מענדל
		1910		Mnachem Izak	Zandberg Eli M
23182		תרעג			זאנדער זיסל
		1913			Zander Zisel
51177		תרנט			זאנייל שמואל
		1899			Zanail Szmuel
14020		תרפא		(מצבה כפולה)	זוואנאצקי יצחק
		1921			Zwanacki Izak
06087					זוסמאן הערש מאיר
					Zusman Hersz M
08107					זייד שמואל יצחק
					Zaid Szmuel I
35160	@	תרפח		יעקב	זיידלער רבקה
		1928		Jakob	Zaidler Riwka
03057		תרצב		יהודא לייב	זיידלער אפריים
		1932		Jehuda L	Zaidler Efraim

6	5	4	3	2	1
90047		תרסה 1905			זיידעמאן פרומעט · Zajdeman Frumet
44181				מנחם Mnachem	זימאנסקי אביגל Zimanski Awigal
11801		תרעז 1917		זאב וואלף Zew W	זילבערבערג ריזיל Zilberberg Rezil
26160	*	תרעג 1913		יעקב Jakob	זילבערבערג עזריאל Zilberberg Azriel
19115					זילבערבערג רבקה Zilberberg Riwka
18181					זילבערבערג מיכאל בער Zilberberg Michael B
90009		תרעה 1915			זילבערבערג מאיר Zilberberg Meir
12070					זיעלינסקה מרים Zielinska Maria
17114				שמואל נחום Szmuel N	זילבערמאן ליבא מאביש Zilberman Liba M
44153		תרסו 1906		שמואל Szmuel	זילבערשטיין בנימין זאב Zilbersztain Benjamin Z
20111					זילבערשטיין אסתר ביילא Zilbersztajn Ester B
a36181		תרסו 1906	זלמן Zalman	ישראל אליעזר Israel E	זינגער חוה Zinger Chawa
17109	@				זינגער זעלדא פראדל Zinger Zelda F
20153	#	תרצג 1933			זינגער רבקה Zinger Rywka
27155		תרעב 1912			זינגער יקיר Zinger Jakir
14205		תרפה 1925			זיסמאן שרגא פייוויל Zisman Szraga F

6	5	4	3	2	1
31173					זלאטאגורסקי משה Zlotogurski Mosze
15080			ישעיהו Iszaiahu	דב Dow	זלאטוגורסקי לאה Zlotogurski Lea
30172		תרסה 1905		ישראל Israel	זלאטניצקי יעקב Zlotnicki Jakob
05177	#@	תרעט 1919		משה Mosze	זלאטניצקי רבקה לאה Zlotnicki Rywka L
27185		תרע 1910			זלאטניצקי ישראל דב Zlotnicki Israel D
15187		תרעא 1911		ליבוש Leibusz	זשולטובסקי יצחק נח Zultowski Izak N
15118				(מנקר בעירנו)	זשולטובסקי יעקב Zultowski Jakob
15126					ר' זעליק "השוחט" Zelig Szohet

6	5	4	3	2	1
26190				יצחק	חונאווסקי צבי הרש
				Izak	Chonawski Cwi H
13182		תרפח		אריה	חיבראט צבי דן
		1928		Arie	Chajbrod Cwi D
22204		תרע	חיים שמואל	ליפע הענדל	חיימאוויץ
		1910	Chaim S	Lipe H	Haimowicz
13181		תרפח			חיבוראט צבי דן
		1928			Haiburat Cwi D
26190				יצחק	חיינובסקי צבי הרש
				Izak	Chainowski Cwi H
22204				משה	חיימאוויץ ליפע מנדל
				Mosze	Chaimowicz Lipe Mendel

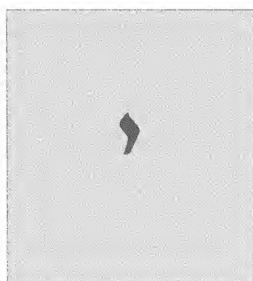

6	5	4	3	2	1
17112					טאוב מרים יוכבד
					Taub Miriam I
01102					טאלמאן נתן נטע
		1936			Talman Natan N
33168		תרסט	יוסף	צבי	טאלמאן רחל
		1909	Josef	Cwi	Talman Rachel
09007	#		ריכה אושווינץ	אסיר מחנה	טאלמאן
		1938			Talman Stanislaw
22155		תרעא		נתן נטע	טאלמאן צמח
		1911		Natan N	Talman Cemach
a12191		תרעו	אברהם סולומון	ישעי	טאלמאן שיינדל
		1916	Abram S	Iszaiahu	Talman Szajdel
17167					טאפלאוויטש חנה
					Teplowicz Chana
18187					טאפלאוויטש דוד טעוויל
					Teplowicz Dawid T
b12187		תרצח	חיים גרשון	זאב	טאראדייקה שרה שיינדל
		1939	Chaim G	Zew	Taradaika Sura S
11198					טאשינסקי הינדא מלכה
					Toszinski Hinde M
b12189		תרצה		משה יוסף	טורעק הינדא פייגע
		1935		Mosze I	Turek Hinde F
a12167	**			חנוך העניך	טורקא חיים נפתלי
				Chanoch H	Turka Chaim N

6	5	4	3	2	1
18106					טושינסקי מרים
				(zm 36)	Tuszinska Mania
12202	**	תרע	מרדכי	ישראל	טייטעלבאום חנה
		1910	Mordechaj	Israel	Tajtelbaum Chana
14160					טענבאוים חי רחל
					Tenenboim Chai R
26193		תרעא			טעלערמאן זקן
		1911			Telerman Zaken
19191					טעלערמאן מרדכי נטע
					Telerman Mordechai N
90035		תרסד			טענענבאום זיסמאן
		1904			Tenenboim Zisman
07202					טענעבוים חי שרה
					Teneboim Chai S
38157				מנחם צבי	טענענבוים שרגא
					Tenenboim Szraga
01099				יצחק יהודא	טענענבאום ישראל
				Izak I	Tenenbaum Israel
23184		תרעג		יוסף	טענענבאום רחל
		1913		Josef	Tenenbaum Rachel
11196		תרעט			טענענבאום שרה
		1919			Tenenbaum Sara
10205					טענענבאום פאווא
					Tenenbaum Pawe
34154		תרפו		ליטמן	טענענבאום גשא מנדל
		1926		Litman	Tenenbaum Gesza M
20116					טענענבאום חי שרה
					Tenenbaum Chai S
15191		תרפא			טענענבאום משה
		1921			Tenenbaum Mosze
06082		תרצא		שלמה יהודה	טענענבאום משה מרדכי
		1931		Szlomo I	Tenenbaum Mosze M

6	5	4	3	2	1
90034		תרפט 1929		ישראל Israel	טענענבאום אברהם Tenenbaum Abram
24181		תרעא 1911		יצחק Izak	טענענבאום מרים Tenenbaum Miriam
08061		תרצו 1936	יונה Iona	משה Mosze	טענענבאום רכיל Tenenbaum Rachil
11174			שלמה Szlomo	יצחק Izak	טצעכאנאבסקי אסתר פיגא Czechanowski Ester F
90041	#			גבריאל Gavriel	טריטער רייזל Triter Raizel
19168					טשאמייסקי חנה רעביל Czamaski Chana R
	#	תרסז 1907		שלמה Szlomo	טשמאל יעקב Tczmol Jakob
17178					טשאפניצקי הרשל Czapniecki Herszel
04086		תרצ 1930		Jacob	טשמול דוד יעקב Czmul Dawid
12192		תרעז 1917			טשערוועל חוה ראכל Czerwel Chawa R

6	5	4	3	2	1
25158	*				יכמאנאוויטץ נחמן
					Jachmanowicz Nachman
29166	#				יאקאבאוויטש מנחם מנדל
					Jakobowicz Menachem M
18163	#**	תרצב			יאקאבאוויטש רחל
		1932			Jakubowicz Rachel
25160		תרעג		צבי בערל	יאקאבאביץ שלום זאב
		1913		Cwi B	Jakubowicz Szalom Z
18197					יאקאבאביץ
					Jakubowicz
C12166	@	תרצה		שינדל לייזר	יאקאבאוויטש מלכה
		1935		Szindel L	Jakubowicz Malka
33178	#	תרצז		דוד	יאקאבאוויטש שמואל
		1937		Dawid	Jakubowicz Szmuel
33179	#	תרסט		שמואל	יאקאבאוויץ דוד בערל
		1909		Szmuel	Jakubowicz Dawid B
12303		תרעח		שמואל	יאקאבאוויץ אסתר ברכה
		1918		Szmuel	Jakubowicz Ester B
13165		תרעט			יאקאבאוויץ נירא
		1919			Jakubowicz Nira
06170					יאקאבאוויץ פעסל
					Jakubowicz Pesl
90033		תרעה		יצחק	יאקאבאוויץ שפרה
		1915		Jzak	Jakubowicz Szifra

6	5	4	3	2	1
04093					יארקעוויץ בעריש יונה Jurkewicz Berisz I
26179		תרעא 1911		אברהם Abram	יאקובאבווסקי שלום Jakubowski Szalom
13176					יוכפאוויטש שלמה זלמן Jochepowicz Szlomo Z
b12174					יעלין רויזא Jelin Roize
18174	@				יעלין גרשון Jelin Gerszon
38180		תרסג 1903		דוד Dawid	יענוגה ברײנדל Jenuga Brandel

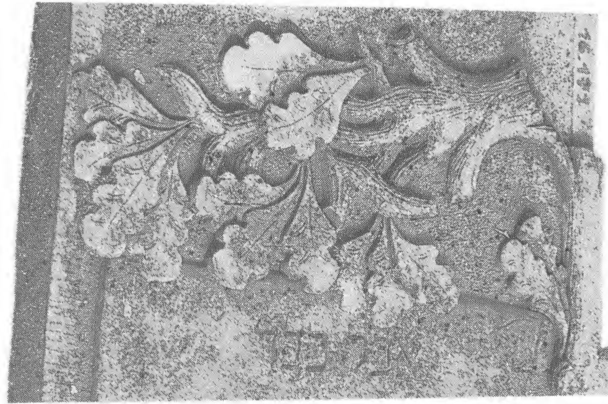

6	5	4	3	2	1
12160		תרפז 1927		יהודה Ichuda	כהן הירש צבי Kohn Hirsz C
16183	@		העולם הראשונה (aus Budapest -	חייל אוסטרי במלחמת Ostern - krieger)	כהן Kohn
20106					כץ אסתר Kac Ester
b12158		תרצד 1934		ברוך ליב Baruch L	כץ יצחק Kac Izak
04102		תרפב 1921		מרדכי אברהם Mordechai A	כץ זקן ברוך Kac Zaken B
90001	#	תרפג 1923		פנחס Pinchas	כ"ץ חוה לאה Kac Chawa L

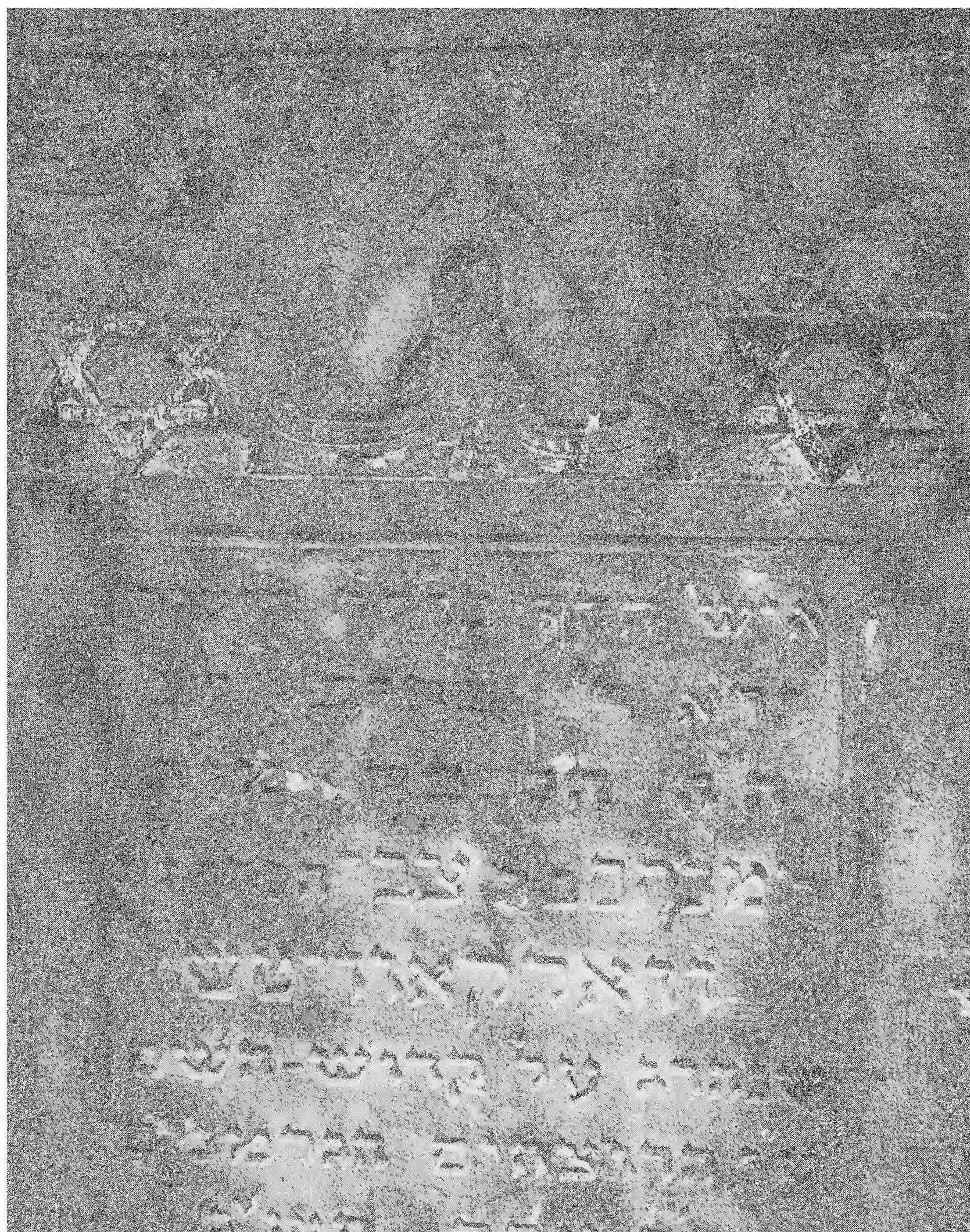
6	5	4	3	2	1
03165		תרצו 1936		לאופמאן Laufman	לאזנאווסקי אסתר Laznawski Ester
05091		תרצ 1930			לאזנאווסקי משה מרדכי Laznawski Mosze M
23177		תרעא 1911		דוד Dawid	לאנדאו שרה חי Landau Sara Ch
14116	**	תרפח 1928			לאנדסבערג בעריש Landsberg Berisz
16199				דב דוד Dow Dawid	לאנדסבערג רבקה פערל Landsberg Rywka P
34171		תרסט 1909		דוד Dawid	לאנדסבערג יעקב ישראל Landsberg Jacob I
18154					לאנדסבערג יוכבד Landsberg Jochewet
90044				אפריים Efraim	לאנגז רחל Langaz Rachel
22158				יצחק Izak	לאנדסבערג ישראל דוד Landsberg Israel D
				יצחק Izak	לאופער יעקב Laufer Jakob
25155		תרע 1910			לאקטער אלישע Lakter Elusza
31172					לאסק ברוך לייב Lask Baruch L

6	5	4	3	2	1
01049					לאסק חיים
		1946			Lask Heniek
20210		תרע		חיים	לאסק אשר זליג
		1910		Chaim	Lask Aszer Z
27193		תרעב		יהודא ליביש	לאסק צבי
		1912		Ihuda L	Lask Cwi
10192	@	תרפ		משה	לאסקאווסקי דבורה
		1920		Mosze	Laskowski Dwora
10099		תרפג		צבי	לאסקאווסקי יצחק מאיר
		1923		Cwi	Laskowski Izak M
25155		תרע			לאקטער איטשע
		1910			Lakter Itsze
07158		תרפג			לאקעטץ יצחק זלמן
		1923			Lokecz Izak Z
13168		תרעט		שמואל	לוסטיג צפורה
		1919		Szmuel	Lustig Cipora
a12173	*			זאב יששכר	לוסטיג פערל אסתר
				Zew I	Lustig Perl E
24183		תרעא	אפרים	יחזקאל	לוסטיג רבקה אסתר
		1911	Efraim	Ichezkel	Lustig Riwka E
44189	#*@	תרסז			לופטמאן יוטא
		1907			Luftman Juta
34178		תרסט		ברוך	לופטמאן משה
		1909		Baruch	Luftman Mosze
C12173					לוקטער מאיר
		1919			Lukter Maier
12172	*	תרעו		אברהם יעקב	ליבא אסתר
		1916		Abram I	Liba Ester
16113	#				ליבפעלד העניך
					Libfeld Henich
12183			אהרון	משה יהודה	ליבפעלד חי בילא
			Aron	Mosze I	Libfeld Chai B

6	5	4	3	2	1
16115					ליבער נחמי
					Liber Nachmi
23174		תרעז		מרדכי	ליבערמאן חי שבע
		1917		Mordechai	Liberman Chai S
11151					ליבראך מרדכי
					Librach Mordechai
17190		תרצא		אלימלך	לייזעראוויטש ראובן
		1936		Elimelech	Lejzerowicz Reuwen
42155		תרסג			ליכטענשטיין מרדכי
		1903			Lichtenstein Max
11080		תרצה		מרדכי	ליכטענבערג אברהם
		1935		Mordechai	Lichtenberg Abram
16121	#			אברהם שו״ב	ליכטענפעלד משה
				Abram	Lichtenfeld Mosze
a12181					ליכטענשטיין ברענדל
					Lichtenstein Brendl
13100	85 ש.				ליכטענשטיין מאיר
					Lichtenstein Meir
14083	#				ליכטענשטיין לושיה
		1920			Lichtenstein Lusia
12048	#				ליכטענשטיין אהרון
		1930			Lichtenstajn Aron
					משה מאיר (בנו)
		1942			Moizesz Meir (syn Arona)
22157					ליכטענשטיין יששכר דב
					Lichtenstein Isachar D
a12182				אהרון	ליסאפראווסקי עטיל
				Ahron	Lisoprawski Etil
26156		תרעב			ליסאפראווסקי חיים מענדל
		1912			Lisoprawski Chaim M
17111				דוד יוסף	ליפלינג דבורה ליבא
				Dawid I	Lipling Dwora L

6	5	4	3	2	1
22181		תרע	אליעזר	שמואל	ליפמאן לאה
		1910	Eliezer	Szmuel	Lipman Lea
90039		תרסט		חיים מאיר	ליפסמאן מרדכי
		1909		Chaim M	Lipsman Mordechai
24178				מיכאל	ליפסקער שרה רחל
				Michael	Lipsker Sara R
17165		תרפו			ליפשיץ שרה ליבא
		1926			Lipszyc Sara L
17126					לנדה אסתר
					Lenda Ester
20206	@	תרעה		יצחק	לעבלאנג אברהם
		1915		Izak	Leblang Abram
10178	*				לעווינסקי געלא ריבא
					Lewinski Gele R
19082	@#			זאב וואלף	לעווענבערג דבורה
				Zew W	Lewenberg Dwora
10184		תרעט			לעווקאוויטש בראנע ציפא
		1919			Lewkowicz Brane C
11184			דוד בערל	אברהם לוי	לעווקאוויטש טאבא
			Dawid B	Abram L	Lewkowicz Taube
13167		תרעו		שמואל	לעוזעלת צירל
		1916		Szmuel	Leuzelt Cirl
20052		תרצה		צבי הרש	לענגער חי שרה
		1935		Cwi H	Lenger Chai S
09083	#				לעדנער דוד
					Ledner Dawid
20084			שלמה זלמן	ירחמיאל	לעפקאוויטש אסתר גאלדא
			Szlomo Z	Ierachmiel	Lepkowicz Ester G
34180		תרסט		לייב	לערמאן אלי מרדכי
		1909		Lejb	Lerman Eli M
b12160		תרצד			לעש ברוך לייב
		1934			Lesz Baruch L

6	5	4	3	2	1
80007		תרפז		שלמה	לאשמעל יעקב
		1927		Szlomo	Laszmel Jacob

6	5	4	3	2	1
20057	#			אברהם	מאדזשעבסקי דבורה
		1934			Modrzewski Dvora
16110				מנחם צבי	מאדזשעבסקי זקן ברוך
				Mnachem C	Madzszewski Zaken B
11093	#	תרצד		שלמה זלמן	מאדענבערג משה יעקב
		1934		Szlomo Z	Madenberg Moryc
09152					מאזעלשטין שרגא מאיר
					Mazelstein Szraga M
21185				אלי	מאזעלשטין חנה בראנה
				Eli	Mazelstein Chana B
15169					מאזעלשטין טאבא
					Mazelstein Tauba
21175		תרע		יצחק	מאטקאוויטץ פריידא
		1910		Izak	Matkowicz Frida
18123			משה גצל	ליפא	מאטול פייגא
			Mosze G	Lipe	Matul Feige
20095	#				מאיערקאוויץ
		1930			Maierkowicz
44157					מאלינאק שלמה
					Malinak Szlomo
32160		תרסח			מאליניאק יורא
		1907			Maliniak Iura
18152					מאליניצקי שרה שבע
					Malinicki Sara S

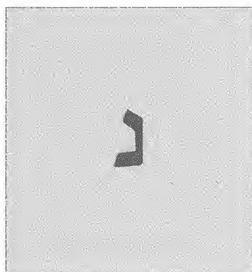
6	5	4	3	2	1
11192			ליבוש Leibus	פנחס Pinchas	מאקאוויץ שרה לאה Makowicz Sara L
08067	@	תרצו 1936		שלמה Szlomo	מארגולעווסקי בינה צפורה Margulewski Bina C
22176	*		אברהם יצחק Abram I	שמואל Szmuel	מארדקאוויטץ גאלדא Mordkowicz Golda
33176	#	תרסה 1905		יצחק Izak	מארדקאוויטץ יעקב Mordkowicz Jakob
06160		תרפח 1928		צבי הירש Cwi H	מארעלענבוים רבקה Marelenboim Rywka
71149	#				מארקאוויטץ ישראל יצחק Markowicz Israel I
08063					מארקאוויטש שרה Markowicz Sara
25182					מארקוויץ שמחה Markowicz Simcha
32163		תרסח 1908			מארקאוויץ יצחק Markowicz Izak
18117	#				מארקאוויץ לאה Markowicz Lea
90049	#	תרסט 1909		משה אליעזר Mosze E	מארקין יוסף Markin Josef
10161					מאשקאוויץ אברהם לפידות Moszkowicz Abram L
21196		תרעב 1912			מאשקאוויץ מ.. Moszkowicz M
33158	#*	תרסח 1908		מאיר Meir	מאשקאוויץ סעריל Moszkowicz Serl
04093				אברהם Abram	מארקעוויטש בעריש יונה Markewicz Berisz I
C12156		תרצה 1935	חיים יהודא Chaim I	אהרון יעקב Aharon I	מוסמאן פעסא Musman Pesie

6	5	4	3	2	1
52165		תרנב 1892		דוד הענוך Dawid H	מאצודין יעקב Macodin Jakob
33183		תרע 1910			מייץ ראובן שלמה Meic Ruwen S
15200					מיכאלאוויטץ דוד יצחק Michalowicz Dawid I
33173		תרסא 1901		ישראל יצחק Israel I	מיכלעוויץ צבי הרש Michlewicz Cwi H
22184		תרעא 1911		אהרון יוסף Aharon I	מיכלאוויץ רבקה גיטל Michlowicz Rywka G
47160					מיכלעוויטש ישראל יצחק Michlewicz Israel I
16112				וועלוול וואלף Welwel W	מיכלעוויטש שמואל Michlewicz Szmuel
b12163					מילגראם ליבוש Milgrom Leibusz
10188	*	תרעט 1919	אהרון Aharon	נפתלי צבי Naftali C	מילגראם הינדא Milgrom Hinde
12141					מילעז שרה Milezs Sara
10190			חואל Choel	חיים ברוך Chain B	מילנער מלכה פראויל Milner Malka P
80001		תרצה 1935		חיים הענוך Chaim H	מילשטיין עוזר שמחה Milstein Ozer A
b12169					מילשטיין יחיאל פישל Milstein Yechiel F
28163					מילשטיין אברהם יעקב Milstein Abram J
27161	#	תרצה 1935		משה Mosze	מילשטיין גיטל לאה Milstein Gitel L
16180					מילשטיין נתן דוד Milstajn Natan D

6	5	4	3	2	1
04151					מילשטיין רבקה
					Milstein Riwka
13159	**		זאב וולף	יחזקאל ליזער	מילשטיין שרה
			Zew W	Ichezkel L	Milstein Sara
17159	**	תרפו	מאיר	משה	מילשטיין ליבא חיה
		1926	Meir	Mosze	Milstajn Liba H
19116					מינץ רחל דבורה
					Minc Rachel D
40198		תרצו			מינץ דבורה
		1936			Minc Dwora
12167					מינק חיים
					Mink Chaim
24187		תרעב	חיים		מינק רחל לאה
		1912	Chaim		Mink Rachel Lea
17160		תרפו		זאב וואלף	מיעגדזיגארסקי חי מנדל
		1926		Zew W	Miedzigorski Chai M
06102		תרח		אהרון	מיעדזיגארסקי יעקיל
		1848		Ahron	Miedzigorski Jenkl
19113					מיעדזיגארסקי עטיל
					Miedzigorski Etil
20123					מלאסטאווסקי ש. ט.
					Mlostowski Sz. T
20094		תרצ		יהודה לייביש	מלינקעוויטש רבקה
		1930		Iehuda L	Mlinkewicz Rywka
11179	#	תרעו		אריה	מעכלאוויטץ רחל לאה
		1916		Arie	Mechlowicz Rachel L
02096		תרצו		יעקב דוד	מעל שמאי יהודא
		1936		Jakob D	Mel Szamai I
18198		תרעז		יהודה	מעל יעקב דוד
		1917		Jehuda	Mel Jakob D
12161		תרצב		יהודא לייבש	מעלשפייז אפריים פישל
		1932		Iehuda L	Melszpaiz Efraim F

6	5	4	3	2	1
75145		תרצג	אפריים	משה	מעלשפייז אסתר
		1933	Efraiim	Mosze	Melszpaiz Ester
03060				אשר אנשל	מענדעלעוויץ אהרון
				Aszer A	Mendelewicz Aron
	@#	תרט			מענדעלסבורג חיה ריזל
		1848			Mendelsburg Chaia R
23158					מערין יהודא
					Merin Yehuda
12048					מערין משה
		1942		Aron	Merin Mojzesz
12183					מערקן שרה
					Merken Sara
19152	#	תרעט		אפריים	מאקניץ אסתר
		1919		Efraim	Maknic Ester
15100					מרקין משה אליעזר
					Merkin Mosze E

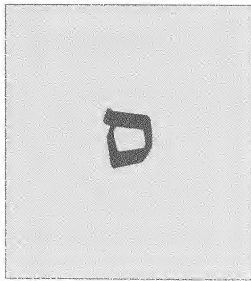

6	5	4	3	2	1
26150		תרע			נאוואמיאסט מרדכי
		1910			Nowomiast Mordechai
18128					נאוואמיאסט רחל
					Nowomiast Rachel
16197		תרעו		יעקב יהודא	נאוואק צבי
		1910		Jakob I	Nowak Cwi
09196		תרפד			נאווסקי רייזל חי
		1924			Nawski Raizel H
25163		תרעה			נאחוואנאוויטש אברהם הירש
		1915			Nachwanewicz Abram H
17176					נאכגאנג מנחם מענדל
					Nachgang Mnachem M
05158				דוד	נאכמאנאוויץ חוה
				Dawid	Nachmanowicz Chawa
15108					נאכמאנאוויץ שלמה
					Nachmanowicz Szlomo
17151		תרפה		אברהם	נאמבערג אלטע מחלה
				Abram	Nomberg Alte M
44173		תרנו			נאמבערג חנה יודל
		1895			Nomberg Chana I
					הגאון הקדוש הרב בן הצדיק הקדוש הרב יחיאל ישעיהו ז״ל שנפל ע״י הרוצחים שעינו אותו ביסורים קשים
08034		תשב			ירחמיאל משה נח
		1942			Yerachmiel Mosze Noach

1	2	3	4	5	6
נייבערגער שיינדל Naiberger Szaindl					13101
נייגאלדבערג יהושע Naigoldberg Ihoszua					13097
ניידארף דב בערל Najdorf Dow B					08175
ניידארף יעקב Naidorf Jacob	יחיאל Iechiel		תרע 1910	#	29164
ניידעלוויים חיים מאיר Najdelwaim Chaim M					03096
ניסענבאהם אברהם Nidselbaum Abram	יעקב Jacob				17201
ניסענבאהם אסתר Nisenbahm Ester	נפתלי Naftali		תרצ 1930		18126
ניסענבאהם צבי הערשל Nisenbaum Herszel	אברהם		תרעה 1915		24168
ניסענבאום מרים דבורה Nisenbaum M.D.	צבי		תרסה 1905		38196
ניסענבאם נעשא Nisenbam Nesza	אברהם דוד Abram D	אלי Eli			36195
ניעדזשווייעדז מהלה Niedzwiedz Mahla	צבי הרש Cwi H		תרפז 1927		b17164
נייבערג שלמה נתן Najberg Szlomo N			תרעב 1912		27152
נירענבערג דוד ש Nirenberg Dawid S	צבי Cwi				23156
נאכמאנעוויטש לאה Nachmanewicz Lea					21179
נעדזוויעץ משה יוסף Niedzwiedz Mosze I	יהודא Jehuda			#	90043
נעדזוויעדז שיינדל Niedzwiedz Szindel	יעקב Jakob		תרסג 1903		35157

6	5	4	3	2	1
13182			ע"י נבדו מפריז)	(מצבה זו נעשתה	נעדזשוועדז דוד Nedzwiedz Dawid
34170					נערייך ליבוש Neraich Lejbusz

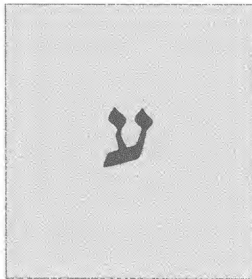

6	5	4	3	2	1
b12185		תרצה 1935	דוד Dawid	חיים בעריש Chaim B	סאוויצקי רחל Sawicki Rachel
20035		תרצה 1935		וולוול Wellwel	סאויצקי אסתר Sawicka Ester
05096	**#			יוסף Iosef	סאלמאנאוויטש משה Salmonowicz Mosze
13068					סלומונוביץ הזוג Salmonowicz Malz.
20102			דוב Dow	יצחק Izak	סאלעם לאה Salem Lea
27175		תרעב 1912			סאלעם צבי הרש Salem Cwi H
15189					סאלעם יוסף Salem Josef
19073	#	תרצה 1935		הירש Hirsz	סאלעם מיכל Salem Michael
18104		תרצד 1934		בנימין יצחק Benjamin I	סאמעלסאן גאלדא Samelson Golda
25174	@#	תרצ 1930		אלימלך Elimelech	סאמעלסאן אביגדור Samelson Awigdor
40154		תרסה 1905		עובדי Owri	סאמער לייבוש Somer Leibusz
44154	@	תרסג 1903		יצחק Izak	סגל צבי זאב Segal Cwi Z

6	5	4	3	2	1
44169		תרנח			סגל אסתר
		1898			Segal Ester
90004		תרפב			סולמאנאוויץ פרומעט
		1922			Solmanowicz Frumet
90020		תרפב			סולמאנאוויץ לייבוש
		1922			Solmanowicz Leibusz
32158					סטאיינמאן שמואל
					Steinman Samuel
32159					סטאיינמאן העגריך
					Steinman Henryk
47157		תרצו		(שו״ב דפה)	סטראבינסקי מנדל
		1936		Mendel	Strawinski
16106					סימכאוויטש פייבל
					Simchowicz Faiwel
04095		תרפז		דוד שמחה	סימכאוויטש בעריל יצחק
		1927		Symcha D	Simchowicz Berl I
17187		תרעז			סימרייא יוסף פסח
		1917			Simria Josef P
27158		תרעה			סלוגבסקי שלמה זלמן
		1915			Slonawski Szlomo Z
90014				דוד	סקאליק אברהם
					הבחור החשוב מאנשי הצבא מ-27 וויטעפסקי פולק טראל
Żołnierz z 27 pułku Wittebskiego					
				Dawid	Skalik Abram
18103					סקארקא דבורה
					Skorka Dwora
a12156				צבי	סקראבוש חיים הירש
				Cwi	Skrabusz Chaim H
17119		תרצב		יחזקאל	סקרוביש ברכה
		1932		Ichezkel	Skarbisz Bracha
20114				שלמה בינם	סקרוביש מרים
				Szlomo B	Skrobisz Miriam

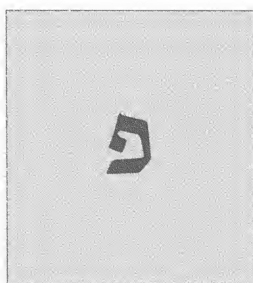

6	5	4	3	2	1
04099					עדעלמאן משה יחיאל Edelman Mosze I
13183		תרפט 1929		יעקב נחמי Jakob N	עדעלמאן משה אהרון Edelman Mosze A
14167	#@	תרפ 1920		משה אהרון Mosze A	עדעלמאן דבורה Edelman Dwora
20209					עזיקאוויטש יצחק Eizikowicz Izak
16109					עלבאהם יחזקאל מענדל Elbom Yechezkel M
24174	*	תרעה 1915		משה Mosze	עלבינגער חנה פרידא Elbinger Chana F
15111	#@				עלבינגער צבי יואל Elbinger Cwi I
08098					עלל יצחק נח Elel Izak N
02097		תרפז 1927			עלל פנחס Elel Pinchas
20088				יהודא ליב יהושע Iehuda L Iehoszua	עלל שרה בלומה Elel Sara B
12155					עלל שמעריל Elel Szmerl
08058	**	תרצז 1937		מאיר דוד אלימלך Meir D Elimelech	עלענצוויג פעסא Elencwajg Pese

6	5	4	3	2	1
03169					ענגער שרה ביילא Enger Sara B
15195	#				עראוויטץ זיסל לייב Erowicz Zisel L
171034				יצחק מאיר Izak M	ערליך פרומעט Erlich Frumet
19118					ערליך שפרה Erlich Szifra
22179		תרע 1910			ערענשטיין שיינדל Erenstajn Szaindl

6	5	4	3	2	1
47166		תרנג			פאנטיל משה אליעזר
		1893			Pantil MoszeEliezer
46174		תרסה			פאנטש מאשא רינה
		1905			Puncz Masza R
14112		תרפט		וולף נחום	פאלבארד חיים
	@	1929		W Nachum	Palbard Chaim
27160		תרע		אשר זליג	פאמערנץ ברוך
		1910		Aszer Z	Pomeranc Baruch
04097		תרפו		שמחה מאיר	פאנואד אליעזר נח
		1926		Symcha M	Panod Eliezer
a12171				גאלדא אברהם	פאנטיל בילה פייגא
				G Abram	Pantil Bela F
24158	#				פאנטיל שלמה
					Pantil Szlomo
24159	#	תרעא		זאב	פאנטיל הירש דן
		1911		Zew	Pantil Hirsz D
03168		תרצה		אברהם	פאפאוויטש גיטל
		1935		Abram	Popowicz Gitel
40175					פאפאן דבורה
					Papan Dwora
10196		תרפ		ישראל ברוך	פאפאוויטש בינא
		1920		Israel B	Papowicz Bine
35179				שלמה	פאפירמאן שרה
				Shlomo	Papirman Sara

6	5	4	3	2	1
03088				הלוי	פאפירמאן שלמה
				Halewi	Papirman Szlomo
24160				תרעא	פאקאלא יוסף
		1911			Pakula Josef
03091				יהודה ליבוש ראובן	פאקאלא יצחק
				Yehuda L.R	Pakula Izak
03097				משה	פאקאלא ישראל
				M	Pakula Israel
90029		תרסח			פאקאלא צבי
		1908			Pakule Cwi
17175					פאקולא אברהם
					Pakula Abram
90050		תרעב			פאקולא נעכא
		1912			Pakula Necha
18115	@			יהודה	פאקולא רבקה
				Iehuda	Pakula Rywka
18096	@				פאקולא רבקה בלימה
					Pakula Rywka B
16166	@		אפריים	יעקב מאיר	פאקטער שרה רבקה
			Efraim	RJakob M	Fakter Sara
26162		תרעב		זאב שמחה	פאקין צבי
		1912			Pakin Cwi Simcha
04150				יצחק זאב	פאקין חי
				Izak Zew	Pakin Hai
09102					פאקאלה ישראל נחמי
					Pakula Israel N
10170		תרעז			פאקסשרה רינה
		1917			FaksSara R
13180		תרפה			פארקאווסקי אברהם
		1925			Parkowski Abram
21154		תרעג			פארקובסקי יצחק
	@	1913			Parkowski Izak

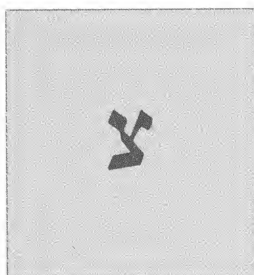
6	5	4	3	2	1
15183		תרעט			פונאבסקי יצחק
		1919			Ponawski Izak
06150					פוקס שרה ליפקה
		1926			Fuks Sara L
22187				יהודא לייב	פזעדעצקי חי
		1910		Iehuda L	Przedecka Halina
13195		תרפה			פשיטיק בנימן מאיר
		1925			Pszytik Benjamin M
40199		תרסג		שרגא	פיאויק שרה
		1903		Szraga	Piawik Sara
42157		תרסה			פיזיצקי ליבוש
		1905			Pizicki Leibusz
26183		תרעה		שמעון	פיזיצקי אברהם
		1915		Szymon	Pizicki Abram
23172					פיזיצקי וויטל
					Pizicki Witel
26184		תרעג		מנשה מרדכי	פייגעלעס יצחק
		1913		M Mordechai	Fajgeles Izak
05102		תרפא		ישראל	פיימאן פאטיל שרגא
		1921		Israel	Fiman Petil S
12165C		תרצו	דוד צבי	יצחק	פיעטערקאווסקי שרה רבקה
	@	1936	Dawid C	Izak	Pieterkowski Sara R
35183		תרסט			פילגער צביא
		1909			Filger Cwia
25165		תרעג			פילגער יהודה ליבוש
		1913			Filger Iehuda L
05089					פינגעלעס אברהם משה
					Fingeles Abram M
15115					פענצטערמאן אפריים
					Fencterman Efraim
23161					פינקאשוויץ משה
					Pinkoszwic Mosze

6	5	4	3	2	1
16117	@				פינקוסעוויטש שמואל Finkosewicz Szmuel
27179	@	תרע 1910		שלמה זלמן Szlomo Z	פינקעלשיין שמואל צבי Finkelszain Szmuel C
90019					פיעטערקאווסקי שמואל Pieterkowski Szmuel
27159		תרעב 1912		אלי גרשון Eli Gerszon	פיעטראקאווסקי פיגע Pietrakowski Faige
17166				אײדל משה A Mosze	פיעטרקאווסקי זעלדא Pietrkowski Zelda
20097		1933			פישוב רחל לאה Fiszow Rachel L
16160		תרפז 1927		אלימלך Elimelech	פישהאף חנה חיקא Fiszof Chana C
19117					פישהאף ראזיל Fiszhof Razil
12198					פישהאף פעסא יצחק Fiszhof Pesa Izak
a12175					פישהאף בראנדל Fiszhof Brandel
03090					פישהאף יעקב יוסף Fiszhof Jakob J
44165					פישהאף יצחק דוב Fiszhof Izak D
a12195			מרדכי Mordechai	צבי Cwi	פישהאף הינדא Fiszhof Hinde
90046		תרס 1900		דוד שמעון D Szymon	פישמאן יצחק Fiszman Izak
09103					פישמאן משה שבתי Fiszman Mosze S
26153				ישראל Israel	פלאכטע אבא אברהם Plachte Aba A

6	5	4	3	2	1
02096					פלאטט יצחק דוב
					Platt Izak D
09079					פלאטטער שלמה לייב
					Plater Szlomo L
22169		תרעו		חנוך דוד	פלכטא ארל
	**	1916		Hanoch D	Plachta Olga
06159					פלכטא זיסל
					Plachta Zisel
35198	*	תרסח		יחיאל	פלכטא שרה לאה
		1908		Ichiel	Plachta Sara L
33177		תרסט			פלאמקא יוסף
		1909			Plamka Josef
a12179		תרעה	יוסף	משה זליג	פלאמקא הענדל
		1915	Josef	Mosze Z	Plamka Hendel
33182		תרסט		שמחה בונים	פלוזיידא חיים אלטר
		1909		Simcha B	Flozaide Chaim A
15078		תרצז	זליג		פלעשעווסקי שרה רבקה
		1937	Zelig		Pleszewski Sara R
35178		תרעב			פעלדעפלד גאלדא שיינדל
		1912			Feldefeld Golda S
15081		תרצב		דוד	פעלץ יענטע
		1932		Dawid	Pelc Jente
31151		תרס		צבי בנימין	פעניך חנוך
		1900		Cwi B	Penich Chanoch
44161		תרסא		חנוך	פעניך זאב דוד
		1901		Chanoch	Penich Zew D
22164	#	תרע	אפריים	שלום	פענסטרמאן מרים
		1910	Efraim	Szalom	Fensterman Miriam
15115					פענסטרמאן אפרים
					Fensterman Efraim
20087					פעסעסאוו
					Pessesowa

6	5	4	3	2	1
07177	@	תרפב 1922	ישראל Israel	יצחק Izak	פראנקפארט Frankfart
24185		תרעא 1911		יוסף Josef	פערבער מלכה Ferber Malka
08066					פערבער טאבע לאה Ferber Taube L
24186		תרעה 1915		דוד אלימלך Dawid E	פערוואטער מרים Ferwarter Mriam
11186		תרעז 1917		אברהם יצחק Abram I	פראנט ביילא Frant Beila
90045		תרס 1900		יעקב Jacob	פראמאן יהודא לייב Fromen Ihuda L
12180		תרע 1910			פראפין בראנדל Parafin Brandel
10089		תרצב 1910			פראנקפורט יצחק אלי Frankfurt Izak Eli
04096					פראש בירן Frosz Biran
04100		תרפד 1924			פראנדליך שמואל יעקב Frondlich Szmuel I
02100					פריד הערשיל Frid Herszel
24191		תרעב 1912		אהרון Aharon	פרידמאן חוה Fridman Chawa
27163		תרעד 1914			פרידמאן מלכה Fridman Malka
19162	@				פרידריך יוכבד Fridrich Iochewed
13166					פרידריך שיינדיל Fridrich Szajndel
09189					פריידענרייך צורלי Fraidenraich Curli

6	5	4	3	2	1
20049		תרצג 1933		יהודה Iehuda	פריידענרייך הינדא רחל Fraidenraich Hinda R
10195		תרפ 1920			פרייזיס רבקה Praizes Rywka
08175					פריילך פעריל Frailich Perl
21181		תרע 1910			פריינדליך גיטל Frajndlich Gitel
03151					פרימאן רבקה Friman Rywka
35161		תרע 1910		יצחק Izak	פרישער אסתר Friszer Ester
40164		תרסד 1904		יהודא Iehuda	פרענקל יוסף Frenkel Josef
10174	*		צבי Cwi	חיים משה Chaim M	פרענקל רבקה Frenkel Rywka
09082				לוי Lewi	פרענקעל איטשע יצחק Frenkel Itsie I
24179		תרעא 1911		מרדכי דב Mordchai D	פרענקעל תמרה Frenkel Tamara
09196		תרסד 1904		אברהם מרדכי Abram M	פרענקעל גאלדא Frenkel Golda
18155					פרענקעל גיטל Frenkel Gitel
18107		תרצ 1930		יהודה לייב Iehuda L	פרענקעל תרצה Frenkel Tirca
80006		תרסט 1909		מיכאל Michael	פרשער יעקב פישל Freszer Jakob F
51160					פשערבארד צבי הרש Pszerbard Cwi H

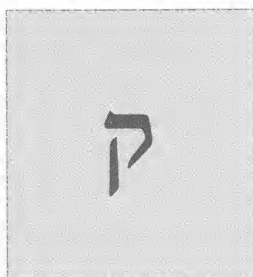

6	5	4	3	2	1
18175		תרעו			צאמסקי דוד
		1916			Czamski Dawid
22201		תרעו			צאפרעפין רבקה רחל
		1916			Caprefin Riwka R
18169					צאמאנסקי אנה
		1926			Czamanska Anna
18171					צאמאנסקי דוד
		1916			Czamanski Dawid
19193		תרעו		יוסף	צאקער יעקב אלי
		1916		Josef	Caker Jakob E
35186		תרסט		אליקים	צארטל אלטער
		1909		Eliakim	Cartal Alter
15114					צווייג זעליג
					Cwajg Zelig
07187	@	תרעה		יחזקאל	צוקרעכט יענטע
		1915		Ichezkel	Cukrecht Yentel
03093					ציגלער מיכאל אהרון
					Cigler Michael A
10183	@				ציגלער טאבא
					Cigler Toba
26192		תרעא		דוב	ציגלער אלי
		1911		Dow	Cigler Eli
24190	@	תרעב		יצחק אנשל	צימבאליסטא מרים סעריל
		1912		Izak A	Cimbalista Miriam S

6	5	4	3	2	1
10098					צימבאליסטא חיים Cimbalista Chaim
14204					צימערמאן לייב Cimerman Leib
01062		תרצו 1936		פסח Pesach	צימערמאן ישעי Cimerman Jeszai
90015					צימערמאן רחל Cimerman Rachel
90024					צימערמאן דינה Cimerman Dina
26178					צענוויל Cenwajl
26176		תרע 1910			צעדער עמנואל ישי משה Ceder Emanuel Iszai M
14207				אברהם Abram	צעלדער יוסף דוד Celder Josef D
14207		תרפט 1929		אברהם Abram	צעלנער יוסף דוד Celner Josef D

6	5	4	3	2	1
05107					קאגאן רופאל
					Kagan Rofel
14193					קאגאנוויטש אברהם ליב
					Kaganowicz Abram L
05100					קאוועגסקי זלמן יונה
					Kawenski Zalman I
90038		תרסא		צבי	קאופמאן רייזל
		1901		Cwi	Kaufman Raizel
16182	#	תרעט		צבי גל	קאופמאן חיים
		1919		Cwi gal	Kaufman Chaim
01103		תרצו			קאזיווסקי לוי יצחק
		1936			Kaziwski Lewi I
19204		תרעב		דוד בעריש	קאטושעווסקי שייגע
		1912		Dawid B	Katuszewski Szaine
19054	#@			אברהם יוסף	קאטעשעווסקי רייזל
				Abram I	Kateszewski Raizel
08105		תרפ		חיים	קאטשמארעק אברהם יעקב
		1920		Chaim	Kaczmarek Abram I
07104				אברהם יעקב	קאטשמארעק אליעזר גרשון
				Abram I	Kaczmarek Eliezer G
46178		תרנח	יוסף	גבריאל	קאליערשטיין חוה
		1898	Josef	Gawriel	Kolierstajn Chawa
56165		תרעב			קולערשטיין חיים הירש
		1912			Kolerstajn Chaim H

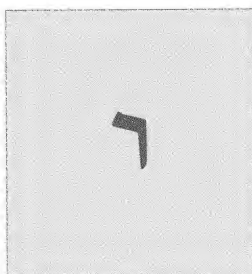
6	5	4	3	2	1
08158				שמואל	קאלערשטיין יוסף
				Szmuel	Kalerstajn Josef
05165		תרפח		שמעון	קאלעשוק פערל
		1928		Szymon	Kaleszuk Perl
18188		תרעה			קאנטאראוויטש ישראל איסר
		1915			Kantorowicz Israel I
19196		חרעה			קאנטאראוויטש זקן
		1915			Kantorowicz Zaken
27156		תרסג		זאב	קאנטעראוויטש לייב
		1903		Zew	Kanterowicz Leib
	#				קאנטעראוויטש אברהם יצחק
					Kanterowicz Abram I
44185	#		מנחם	ציזל צבי	קאנטעראוויץ אלטע חי
			Mnachem	C Cwi	Kanterowicz Alte H
12032	#@				קאנטאראוויטש חיים
		1971			Kantorowicz Chaim
					קבר סמלי לשתי אחיות ושבעה אחים קנטרוביץ שנרצחו ע״י פשיסטים
					Grob Symboliczny: 2 Siostri 7 braci Kantorowicz zgineli tragiczinie z rak faszystow
04211		תרצה	יצחק יעקב	יעקב	קאנע לאה
		1935	Izak J	Jakob	Kune Lea
46165		תרנג		יעקב	קאפיל מרדכי דוד
		1893		Jakob	Kapil Mordechai D
90025				יעקב	קאפיל אברהם
				Jakob	Kapil Abram
45175		תרסב		יצחק	קאפיל אסתר
		1902		Izak	Kapil Ester
44172	@			רפאל	קאפיעץ גליקא פרידל
				Rafael	Kupiec Glika P
10179		תרעח			קאצקעוויטץ גיטל נישקה
		1918			Kackiewicz Gitel N

6	5	4	3	2	1
90011		תרצב			קארוויג העריל הניה
		1932			Karwig Henia H
12081	@				קארטוז הערמאן
Herman i Teresa Malzonkowie Kartuz zm. tragiczna smiercia 1935					
Ku pamieci Hanel Wilhelm,Adolf, Fredzia, Jerzyk					
Lohlit Fredynand, Karola, A...y zamordywany w latach okupafji niemieckej					
90010					קארמאן יוכבד ליבא
					Karman Jochewed L
19200		תרמט		ישראל יוסף	קארמאזין אליעזר
		1889		Israel I	Karmazin Eliezer
15177					קארצבאן זאב וולף
					Karcban Zew W
05093					קושטוצקי אפרים יוסף
					Kosztucki Efraim J
27165	#	תרצו			קאשטוצקי רבקה
		1936			Kasztucki Rywka
26166		תרע		ישעי משה	קאשערי יצחק
			1910	Iszai M	Kaszeri Izak
19103			בער	משה אברהם	קווארט שרה גיטל
			Ber	Mosze A	Kwart Sara G
b12155		תרצה		אברהם לייזער	קוזעשעווער משה
		1935		Abram L	Kozeszewer Mosze
40166		תרסו		יצחק	קוטווינגער מתתיהו חיים
		1906		Izak	Kotwinger Matitiahu C
10082	#				קוטשינסקי יעקב הערש
					Kotszynski Jakob H
04210		תרע	אברהם	יצחק	קונא געלא
		1910	Abram	Izak	Kona Gele
53150	#	תרסו			קוראל בענעדיק
		1906			Koral Benedikt
		תרצד		מבית לאנסבערג	קוראל דורוטי
		1934		z Landsbergow	Koral Dorota

6	5	4	3	2	1
56168		#	תרסב		קורל בולעק
		1902		Benedikt	Koral Bolek
34159					קורלאנד מיכל
		מוואַרשה	אייגער זצ״ל	נכד הגאון רב עקיבא	Korland Michal
15158	#			בנימין	קורץ רייזל
				Benjamin	Kurc Rajzel
20182				יוסף	קייטמאַן דוב
				Josef	Kajtman Dow
19187		תרע		משה	קימעלפעלד ישעי
		1910		Mosze	Kimelfeld Jeszai
18099		תרצו	מאיר		קימעלפעלד מרים
		1936	Meir		Kimelfeld Miriam
03166	#	תרצו	יצחק	נחמן	קירשנבוים רחל
		1936	Izak	Nachman	Kirszenboim Ruchla
18108					קירשבאום פריידא לאה
					Kirszbaum Frida L
13153	@				קירשבוים שיינדל
					Kirszboim Szaindl
C12167					קירשבוים שרה
					Kirszboim Sara
C12171		תרצז	אברהם	משה	קירשטיין רייזל
		1937	Abram	Mosze	Kirstajn Raizel
17177		תרעה		דניאל	קירשטיין הערשיל
		1915		Daniel	Kirstajn Herszl
40150					קירשנבאום משה אלעזר
					Kirszenbom Mosze E
19119					קירשענבוים אסתר
					Kirszenboim Ester
34185		תרסט			קלאפער אברהם
		1909			Kloper Abram
29165				שמואל	קלאפער יעקב יצחק
				Szmuel	Kleper Jacob I

6	5	4	3	2	1
21177				נתן Natan	קלאפערטשאך קיילה רבקה Klaperczach Kaile R
C12163	@	תרצה 1935	משה Mosze	אליעזר Eliezer	קליינבערג אלטע מלכה Klinberg Alte M
01104		תרצד 1934		יונה Jona	קליינמאן יצחק Klainman Izak
08062	@				קליינמאן זיסל Klajnman Zisel
30151		תרצג 1933		משה Mosze	קלענבערג זאב Klenberg Zew
29153		תרעה 1915		מאיר Meir	קלעפפיש אהרון Klepfisz Aharon
14115					קניגהייט יהושע Kenigheit Jehoszua
14109	#				קנעכט דוד Knecht Dawid
14108	#				קנעכט משה יהודה Knecht Mosze I
12181					קעניגהייט צערקא Kenighait Cerke
27158		תרעא 1911		מאיר יצחק Meir I	קעמפנער יהודא לייב Kempner Yehuda L
20087		?		ירוחם זאב Irucham Z	קעניגהאיט פריידא Kenighait Frida
44151		תרסג 1903		יצחק Izak	קעניגהייט מרדכי Kenighait Mordhai
06164		תרפ 1920			קעניגשטיין קיילא זאטיל Kenigstein Kaile Z
19201				פישל Fiszel	קעניגשטיין ישעי יעקב Kenigatein Iszai J
16167	@	תרפד		נפתלי Naftali	קעסלער מרים פראדל Kesler Miriam F

6	5	4	3	2	1
11100					קעסלער אלחנן
					Kesler Elchanan
18094	#@				קעסלער לאה
		1933		z Blajbergow	Kesler Laja
b40170		תרסה		גרשון	קעסלער חיים
		1905		Gerszon	Kesler Chaim
19198		תרעו			קעסלער שמואל
		1916			Kesler Szmuel
15194		תרנה		יחיאל ישראל	קערש מאיר
		1895		Iechiel I	Kersz Meir
25153		תרע		ישראל	קערשבאם משה יעקב
		1910		Israel	Kerszbam Mosze J
50166		תרנג	דוד		קראנענולד פייגא שיינה
		1893	Dawid		Kronenwald Faige S
51179		תרצח			קראפמאן משה לייב
		1938			Kropman Mosze l
15084	#				קראקאוויאק נחמה
		1925			Krakowiakowa Nechama
23166	#	תרעו	אליעזר	אברהם דוד	קראקאויאק מירל
		1916	Eliezer	Abram D	Krakowiak Mirel
17120		תרצב	יוסף יהודה	יהודה ליבוש	קראקאווסקי שרה ברכה
		1932	Josef I	Iehuda J	Krakowski Sara B
90021		תרעח			קרובאס חי שרה
		1918			Krubas Chai S
36141					קרובאס
					Krubas
461276					קשיאזע באלבינא
		1896			Ksiaze Balbina

6	5	4	3	2	1
90030		תרעה 1915			ראגדינסקי גיטל Ragdinski Gitel
05098					ראזעטאהל פיוול שרגא Rozetal Faiwel S
03153					ראזענבאהם רויזה Rozenbaum Roze
15185		תרעה 1915		עזרא Ezra	ראזענבאום צבי הערש Rozenbaum Cwi H
35155	*	תרסו 1906		נפתלי הערץ Naftali H	ראזענבאם רוזא Rozenbam Roza
22186				משה Mosze	ראזענבאום שרה שבע Rozenbaum Sara
04098		1925			ראזענבום משה Rajzenbaum Morzez
22178			ארי Ari	חיים יצחק Chaim I	ראזענבלאט אסתר גיטל Rozenblat Ester G
- -	#	תרפב 1926		יצחק Izak	ראזענבלאט רחל לאה Rozenblat Rachel L
20041	#	תרצו 1936		יוסף Josef	ראזענבלאם עטיל Rozenblum Etil
15120				זאב דוד Z Dawid	ראזענבלום חיים ואלף Rozenblum Chaim W
90023		תרכב 1862		יצחק Izak	רוזענבלום לאה Rozenblum Lea

1	2	3	4	5	6
ראזענבלום מענדל Rozenblum Mendel					03095
ראזענבלום משה Rozenblum Mosze	יהודא הירש Ihuda H		תרסט 190		57163
ראזענבלום מרים שמחה Rozenblum Miriam S					10173
ראזענבלאם עטיל Rozenblum Etil	יוסף Josef		תרצו 1936	#	20041
ראזענבלאם ישראל זעליג Rozenblum Israel Z			תרעה 1915	@	20184
ראזענבלום ישראל Rozenblum Israel	אהרון Aharon		תרפט 1929		03094
ראזענבלאם חוה Rozenblum Chawa					34165
ראזענבלאם פעסא Rozenblum Pesa	זאב Zew	דוד Dawid	תרסג 1903		34166
ראזענבאום משה Rajzenbaum Morzez			1925		04098
רוזנבבליט יצחק Rozenblit Izak					098
ראזענבערג חוה לאה Rozenberg Chawa L			תרע 1910		23183
ראזענבערג יוסף אהרון Rozenberg Josef A					11095
ראזענבערג טאבא רייזל Rozenberg Tabe R	דוד באר Dawid B		תרסו 1906	#	37198
ראזענבערג פעסא גיטל Rozenberg Pese G					04205
ראזענבערג יחזקאל Rozenberg Ichezkel	אברהם יצחק Abram I		תרסט 1909		34183
ראזענבערג יוסף אהרון Rozenberg Josef A	יהודה Ihuda				56163

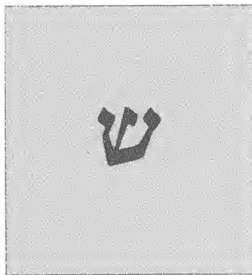
6	5	4	3	2	1
21160		תרפא 1921		פנחס אשר Pinchas A	ראזענבערג יעקב משה Rozenberg Jakob M
34184	@	תרצח 1938		ישראל Israel	ראזענבערג אפריים Rozenberg Efraim
14196					ראזענבערג זקן דוד Rozenberg Zaken D
90012		1932			ראזענבערג יצחק Rozenberg Izak
17188		תרעז 1917		יוסף Josef	ראזענטאל יצחק Rozentahl Izak
09170					ראזענמעהר הינדא Rozenmehr Hinda
01097		תרצח 1938		יצחק Izak	ראזענצוויג דגליה Rozencwajg Dglia
12185		תרצו 1936		שלמה Szlomo	ראזענצוויג ראכיל Rozencwajg Rachil
C12168	@	תרצו 1936	צבי מרדכי Cwi M	יצחק Izak	ראזענצוויג חי שיינדל Rozencwajg Chai S
32170		תרפז 1927		מאיר Meir	ראזענצוויג אברהם Rozencwajg Abram
22166		תרעד 1914			ראזענצוויג מיכל Rozencwajg Michal
22174					ראזענצוויג רבקה לאה Rozencwajg Rywka L
16165	*			דוד Dawid	ראזענצוויג העניה יהודית Rozencwajg Henia I
09167					ראזענבערג אברהם פישל Rozenberg Abram F
08065		תרצו 1936	חיים יצחק Chaim I	יוסף Josef	ראזענשטערן פריידל Rozenstern Fridel
16108		תרצג 1933		שלמה Szlomo	ראטבלאט יצחק Rotblat Izak

6	5	4	3	2	1
27154		תרעה			ראטבערג מנחם מנדל
		1915			Rotberg Menachem M
27162		תרע		משה	ראטנאנד נתן דוד
		1910		Mosze	Rotnand Natan D
45190				יצחק	ראטנער אסתר רבקה
				Izak	Ratner Ester R
19202		תרלה		מנחם	ראטעבערג אברהם
		1874		Mnachem	Roteberg Abram
27194		תרעב			ראכבערגער אברהם יעקב
		1912			Rochberger Abram J
12193					ראמאנאוויץ ביילא
					Romanowicz Beile
14168				אהרון	ראמער פייגע רייזל
				Aron	Romer Fajge R
12204					ראנקמאט שרה
					Rankmat Sara
17106	* #			בעריש	רדליך ציריל שפרה
				Berisz	Redlich Ciril S
19111					רובין רוזא
					Rubin Roza
25161	*	תרעג		יעקב	רובין אשר אנשיל
		1913		Jakob	Rubin Aszer A
18095					רובין מלכה
		1937			Rubin Malka
13201					רוזענבערג אברהם
					Rozenberg Abram
23198		תרעג			רוזענבערג פנדא
		1913			Rozenberg Panda
04087		תרצב		משה יחיאל	רוזענבערג ישראל
		1932		Mosze I	Rozenberg Israel
90016		תרפא		דוד	רוזענבערג אהרון
		1927		Dawid	Rozenberg Aharon

6	5	4	3	2	1
14020		תרפא	יצחק זוונאצקי ז"ל)	(מצבה כפולה עם	רוזענבערג יוסף דוד
		1921			Rozenberg Josef D
11022				לוין	רודיגער עמיליע
		1926		Lewin	Rudiger Emilieaus
26182		תרעז			רוזענבאם מרדכי
		1917			Rozenbam Mordechai
17110					רוזענבאם שרה
		1939			Rozenbaumowa Sara
19167		תרפג		אליעזר הלל	רוזענצוויג שרה
		1922		z Chartmasrcow	Rozencwajg Salka
19120				צבי זאב	רזשעשעווסקי פערל יאחעט
				Cwi Z	Rzeszewski Perl I
10174					ריטערבאנדר חנה גולדע
				z Apelbamow	Ryterbandowa Chana
12196		תרעז	הלל זלמן	אפרים	רייזבאום פערל לאה
		1917	Hilel Z	Efraim	Rajzbaun Perl L
18100					רייך חנה צימעל
					Raich Chana C
C12165		תרצו		יהודה לייזער	רייכמאן פראדיל
		1936		Iehuda Lezer	Rajchman Fredil
11104					רײנגאלד יצחק מרדכי
					Rajngold Uzak M
35177					רײנגעווירץ חי
					Rajngwirc Chai
10151					רעדליך ישראל
					Redlich Israel
40197	#		וואלף	צבי הירש	רעדליך נערא
				Cwi hersz	Redlich Nera
25178		תרעב			רעדליך פערל ליבא
		1912			Redlich Perl L
13064				מבית מאקוב	רעכענסמאן אסתר
				(z Makow)	Rechensmanow Ester

6	5	4	3	2	1
16200		תרע			רענבוים ישראל
		1910			Renboim Israel
22168				פנחס	רעקער זלאטא שייגדל
				Pinchas	Reker Zlate S

6	5	4	3	2	1
27170	#**			ישעיהו	שאול אברהם
			לבית זילבערמאן	יהודא	אשתו מאטיל
					בתם לאה
				ובנם שלמה	בנם יהודא לייבוש
				Iszaiahu	Szaul Abram
			Zilberman	Ihudaz	Metil
		1909			Lea,Ihuda,Szlomo
					שנרצחו באכזריות גדולה ויסורים נוראים בליל ט'ניסן תרסט
23165		תרעו		שלמה	שאיעוויטץ פעריל
		1916		Szlomo	Szaiewicz Peril
22172				צבי	שאיעוויטש מאשא
				Cwi	Szaiewicz Masza
19106					שאיעוויטש דבורה יאחעס
					Szaiewicz Dwora I
22177		תרע	אברהם	אליעזר	שאיעוויטש חי
		1910	Abram	Eliezer	Szaiewicz Chai
15103	*			אברהם	שאיעוויטש צבי
				Abram	Szajewicz Cwi
15109	*			אברהם	שאיעוויטש יצחק
				Abram	Szajewicz Isak
17116					שאלמאן לאה גאלה
					Szalman Lea G
04160			אברהם	שמואל	שאפמאן צירל
		1928	Abram	Szmuel	Szufman Cirl

6	5	4	3	2	1
24164	#	תרעד			שאפמאן אלי עמנואל
		1914			Szufman Eli E
25188					שאפשאוויץ ליפקא
					Szapszowicz Lipke
46162		תרנז		אברהם	שוב דוד פנחס
		1897		Abram	Szuw Dawid P
03092					שווארץ יוסף
					Szwarc Josef
17187				יצחק יוסף	שווארץ ישראל
				I Josef	Szwarc Israel
26157		תרעב		מאיר דוב	שווארץ ישראל משה
		1912		Meir D	Szwarc Israel M
06168		תרצה			שווארצמאן אסתר גולדה
		1935			Szwarcman Ester G
24162	@	תרצו			שופמאן משה
		1936			Szufman Mosze
24188					שומייסטער רבקה רחל
					Szumaister Rywka R
02051					שומאכער דוד
					Szumacher Dawid
25169		תרעג		ישראל יצחק	שומאכער יהודא
		תרעג		יהודא	ובנו שומאכער צבי
		1913		Israel I	Szumacher Jehuda
		1913		Jehuda	Szumacher Cwi
		(מצבה אחת ורשומים אב ובנו,נפטרו באותה שנה בהפרש של 4 חדשים)			
15198		תרעח		יהודא	שומאכער ישראל מאיר
		1918		Jehuda	Szumacher Israel M
05082				חיים	שוסטער יצחק
				Chaim	Szuster Izak
09094				משה מאיר	שטיינאוויטץ נתן
				Mosze M	Stainowicz Natan

6	5	4	3	2	1
90051	*				שוסטער משה Szuster Mosze
04155			אלי עמנואל Eli E	שמואל Szaul	שופמאן מרים Szufman Miriam
90006		תרפא 1921		יעקב Jakob	שטיין חנה Sztein Chana
65145	*			יעקב Jakob	שטיינמאן משה אהרון Szteinman Mosze A
45173		תרסד 1904			שטיינמאן שלמה מאיר Szteinman Szlomo M
17118		תרצב 1932		בערקא Berek	שיינבערג ברכא גראנא Sztajnberg Bracha G
01101		תרצו 1936		יצחק Izak	שטיינברג יששכר דוב Sztajnberg Isachar D
17162		תרפא 1921	יעקב יצחק Jakob I	יצחק Izak	שטיינמאן מלכה Steinman Malka
72146		תרו 1846		אברהם Abram	שטיינמאן יצחק Steinman Izak
21165		1919	poleg od zbrodniczej reki		שטיינמאן יצחק Steinman Izak
90005		תרעו 1916		יעקב Jakob	שטיינמאן דוד אליעזר Steiman Dawid E
04152					שטיינמאן צינה Steiman Cina
22153		תרנב 1892		חיים Chaim	שטינער דב יהודה Steiner Dow I
21176		תרע 1910			שטיינער גאלדא רבקה Steiner Golda
24169		תרעד 1914		יעקב Jakob	שטיללער שמעון Stiler Szymon
C12154		תרצד 1934			שטעטר לאה רבקה Steter Lea R

6	5	4	3	2	1
18150		תרעט 1919			שטשענשליווי גיטעל Szczesliwy Gitel
19197	*				שטערן אהרון פנחס Stern Aharon P
	#			אברהם Abram	שימאנאוויטש צבי Shimanowicz Cwi
b12161	*	1936		שמואל נתן Szmuel N	שיכטער יצחק אלימלך Szichter Izak E
08168					שימבאך דוד בירל Szimbach Dawid B
90003	#				שימבאך אברהם לייב Szimbach Abram L
01100		תרצו 1936		משה Mosze	שימענאוויטש מרדכי . Szimenowicz Mordechai
20183		תרעה 1915		יהודא Iehuda	שינבאך משה Szainbach Mosze
01064		תרצו 1936		יצחק סאלעק Izak S	שלום אברהם Salem Szulem Abram
05106					שלום עזרא Salem Ezra
40152		תרסה 1905		שמואל Szmuel	שמאלעוויטץ אהרון Szmulewicz Aharon
25154		תרע 1910			שמאציק משה Szmucik Mosze
22167	*	תרעד 1914		שלמה Szlomo	שמאציק אסתר לאה Szmucik Ester L
04090					שמול משה יוסף Szmul Mosze J
14111				אלי סנדר Eli S	שצאווינסקי חיים שבתאי Szczawinski Chaim A
08061		תרצו 1936	יונה Iona	משה Mosze	שענענבוים רכיל Szenenbaum Rahil

6	5	4	3	2	1
C12151					שעפס חנה
		1935			Szeps Hana
11107					שעפס ישראל
					Szeps Israel
12035	#	תרצו		ברוך	שעפס בריינדל
		1936		Baruch	Szeps Braindl
40169		תרסו		יעקב	שעפס דוד
		1906		Jakob	Szeps Dawid
20119				שמואל	שעפס מינדל
				Szmuel	Szeps Mindl
33170		תרסט			שעפס רבקה
		1909			Szeps Rywka
44159					שעפס שמואל
					Szeps Szmuel
18127					שעפס בינה
					Szeps Bina
13156		תרעה	מבית בוים	ישראל	שעפס שרה מלכה
		1915		Israel	Szeps Sara M
23178				אברהם משה	שפיעוואק שיינדל לאה
				Abram M	Spiewak Szaindel L
26181		תרעא			שפערלינג חיים יעקב
		1911			Szperling Chaim Jakob
b12182					שפערלינג חנה
		1937			Szperling Chana
04156			מרדכי	דוד	שפערלינג רייזל
			Mordechai	Dawid	Szperling Rajzel
06167				אברהם	שפערלינג פעסא
		1925		Abram	Szperling Pese
17174				משה יוסף	שצאפעק פיגע פעסא
				Mosze I	Szczapek Faige P
14164	**				שצאפעק אברהם יוסף שו״ב
					Szczapek Abram I

6	5	4	3	2	1
12168				ירמי מאיר Irmi M	שראבשטיין צבי הרש Szrubstain Cwi H
04153					שרובשטיין פראדיל Szrubstajn Fredl

Tekst on some headstones
Teksty na niektórych nagrobkach

הספדים ותפילות רשומות ע"ג
מצבות אחדות

01062

Dusza płacze cicho
Gdy został zabrany od nas syn nasz kochany
Chłopak poważny i Bogu wierny
Który szedł drogami niebios

במסתורים תבכה נפשו
בהלקח מאתנו בנינו היקר
הבחור החשוב וירא שמים
שהלך בדרכי התורה.

01087

Był to człowiek stary sędziwy
Zacny i sprawiedliwy
W młodości uczył się, 35 lat
Kroczył drogami boskimi
Pieniądze swoje dawał
Dla uczących się Tory

איש זקן ושבע ימים
תם וישר מנעוריו
למד בחברת תק ל"ה שנים
ותהילת ד' היו תמיד בפיו
מכספו נתן ללומדי תורה

01106

Był to człowiek poważny
Skromny i bogobojny
Szanujący przykazania boskie
Trudzący się nauką Tory po wsze czasy

איש נכבד חסיד וענו
יראה וחרד לדבר ד' ולמצותיו
עמל ויגע בתורה כל עתותיו

02101

Tu znalazł wieczny odpoczynek
Człowiek, który całe swoje życie
Szedł drogami uczciwymi
Poważny i bogobojny

פה מצא מנוח איש אשר
הלך בדרך הישר כל ימיו
נכבד וירא ד'

08089

Człowiek prawdy, skromny i prawy
Bogobojny i strzegący nakazów Boga
Człowiek ważny i poważny

איש אמת ישר ותמים
ירא ד' וחפץ במצותיו
איש אמת ישר ותמים
ירא ד' וחפץ במצותיו
איש חשוב ונכבד

13156

Kobieta ważna i skromna
Twa dusza pełna była dobrych uczynków
Aż do wstąpienia do grobu
Oraz rozmaitych nieszczęść
Która zawsze strzegła nakazów boskich
I całym sercem czystym szła prawymi drogami
Więc wstąp w bramy niebieskie błogosławienia

האשה החשובה וצנועה
שבעה נפשך עד בואך לקבר
רעות צרות השאת השבר
הה מתלוננים מה..ין לגבר
מצות ד׳ תמיד שקדה
לקיים בכל נפשה ומאודה
כנים וישרים ה׳ בדרכי
הללו בעכור זאת בשערים מעט

03155

Kobieta ważna i skromna
Znana z dobrych uczynków
Bogobojna i poważna

אשה חשובה וצנועה במעשים
הטובים נכבדה ויראת ד׳

03168

Kobieta droga i skromna
Wsławiona przymiotami dobrymi
Darzyła anonimowo potrzebnych

אשה יקרה וצנועה
המפורסמת במידות טובות
צדקה נתנה בסתר.

16171

Ciężka żałoba padła na dom
I wiele też wylano gdy zmarła
Tak wcześnie w kwiecie wieku
Kobieta skromna i bogobojna

אבל כבד קראו למקוננות
וירבו דמו מרה על נזכנו
שנפטרה כך מהרה
באביב נעוריה
היתה צנועה במעשי

07200

Lamentujcie wszyscy
Bo prowadzą do grobu
Głos płaczu czystego odprowadza
Duszę jego do raju

רעשו עלי כל גבר
בדמי ימי הובלה לקבר
קול בכי נקייה על זה שבר
הלכה לעדן נשמתה ב

12194

רחל אמנו מצאה פה מנוחה
משענת היתה עד אחריתה
יוצאי חלציה הדריכה ביושר
רש ודל יגידו ישרה בכושר
לחמה בכל נתנה ברב נדבתה

Our mother Rachel found here her lasting peace
Her support was to the last day
Guided her offsprings in honest ways
The poor and depleted will say her honor
She was strait and righteous even though being poor and depleted
Donating her own bread

13159

שבר שברנו ואסון קרנו
רכה נלקחה מאתנו
המות קדמה בדמי מחיי חיי
בת שלוש וארבעיעם לימי חיי
חבל על האובדן יאמרו מכרי
זעקו שבר לבעל נעור
קינה יעוררו כל יודעי חכמתה

Calamity and tragedy happened to us
Soft and delicate was taken from us
Amidst her life death has anticipated her
Three and forty years to her life
Sad on the loss will her acquaintances say
The opened minded will cry loud
All who knows her wisdom will feel lament

44166

אשה חשובה וצנוע
תמימה במעשי׳ הטובים
נכבדה וישרת לב
צדקה עשתה בכל עת
מגזע היחוס ובת גדולים
אשת ר׳ פנחס
נכד ההר״צ מראדוואשיץ

Esteemed and modest woman
Complete in her good deeds
Distinguished and honest
At all times gave charities
She stems from great and known ancestors
The wife of Reb' Pinhas
Granddaughter of the great righteous
Reb' David from Radoshitz

07187

אהה! גדול כים השבר
רכה בשנים הובלה לקבר
נעימה ומהוללת במעשי
אשה חשובה יראת ד

Our calamity is great as the sea
young was she taken to burial
Pleasant and praised by her deeds
Esteemed and piousness woman

01062

במסתורים תבכה נפשו
בהלקח מאתנו בנינו היקר
הבחור החשוב וירא שמים
שהלך בדרכי התורה

His soul will weep in hiding places
By taking from us our dear son
The esteemed and pious young man
Who paced in the ways of the Torah

בית הקברות הנוצרי

U1. Ugaju St. * רח׳ אוגאי

U1. Smutna St. * רח׳ סמוטנה

C B A

57 55 53 51 44 42 40 38 36 35 34 32 30 28 26 24 22

20 18 16 14 13 12 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

43

39

בית העלמין היהודי בטומאשוב מז.
The Jewish Cemetery * Żydowski cmentarz * Tomaszów Maz

1. - שער ראשי * The main gate * Glówna brama
2. - בית הטהרה * The burial house * Dom pogrzebowy
3. - שער לבית הקברות הנוצרי * Brama na katolicki cmentarz
Gate to the catolic cemetry

U1. Gen. Grota Roweckiego St. * רח׳ גנרל גרוטה רובצקי

תמונות שצלם אזרח טומאשוב בשנת המלחמה ב-1940 ונמסרו לנו השנה - 1996

Pictures taken by one Tomaszow's resident during the war in 1940, and given to us this year

Zdjecia zrobine przez Tomaszowiana podczas wojny w roku 1940, I darowane nam tego roku - 1996

בית הכנסת הגדול בטומאשוב בפרוק, לאחר שריפת ע״י הגרמנים - 1940

The great Synagogue of Tomaszow being dismantled after it was autlawed by the Germans - 1940

Rozburzenie wielkej synagogi w Tomaszowie,po jej spaleniu przez Niemcow w roku - 1940

הערות שרשמו אחדים ממשתתפי מסיבת העתונאים, שהתקיימה במלון "מזובשה" בטומאשוב ב-12.10.1995, לסיכום חודש עבודה בבית העלמין היהודי.

Notes written by several participants at the press conference that took place at the "Mazowsze" Hotel in Tomaszow on the 12.10.1995 of the complection of a month work at the jewish cementery

Uwagi napisane przez kilku uczestników spotkania w hotelu "Mazowsze" w Tomaszowie, 12.10.1995, po miesiącu wspólnej pracy na żydowskim cmentarzu

Szanowny Panie Beniaminie.

Serdecznie Panu dziękuję za pracę którą Pan wykonał dla swojego narodu i dla nas Polaków, którzy mieliśmy okazję przypomnieć sobie o ludziach tworzących obraz naszego miasta Tomaszów Maz.

Jestem głęboko wzruszony Pana osobowością i siłą zaangażowania.

Pozdrawiam wszystkich Pana znajomych, zapraszam do Tomaszowa

Szalom

Zbigniew Dziedzic

Sekretarz Miasta
Tomaszów Maz.

[signature]

Tomaszów M.
12.09.95 r.

לאדון בנימין הנכבד!

אני מודה לך מקרב לב על העבודה שביצעת למען עמך ולמעננו הפולנים. הודות לך היתה לנו ההזדמנות להכיר ולזכור את אותם האנשים אשר בנו ויצרו את דמות עירנו טומאשוב מזוביצקי..

אני נרגש עמוקות מאישיותך ומכוח התמסרותך לענין. אני דורש בשלומם של כל מכריך ומזמין אותם לבקר בטומאשוב.

שלום
זביגנייב דמביץ — מזכיר העיר

To the esteemed Mr. Benjamin!

I thank you from the bottom of my heart for the work you did for your people and for us the Polish, that thanks to you we had the opportunity to get to know and to remember the people that built and created the character of our city, Tomaszow Mazowiecki. I am deeply excited by your personality and by your will and devotion to the whole matter. I ask after your friends and acquaintances and invite them to visit Tomaszow.

Best regards, Zbigniew Debiec, City Secretary

Beniaminie!

Gdy przyjechałeś do mnie rok temu
w pewien dzień wrześniowy
Prowadziliśmy wtedy długie nocne rozmowy
Ty chodziłeś wtedy ulicami miasta swej młodości
I widziałam jak smutek i uśmiech
na Twej twarzy gościł.
Jakie wrażenie odniosłeś mi opowiadałeś
Smutek na swej twarzy ogromny miałeś
Gdy zobaczyłeś dwa cmentarze
jak z dwu różnych światów
Wtedy pobiegłeś i kupiłeś całe wiadro kwiatów
I rozsypałeś po różnych mogiłach
I wtedy obudziła się w Tobie siła
Powziąłeś plan, aby za rok przyjechać do Tomaszowa
Przez cały ten rok pracowała Twoja głowa
Robiłeś plany, pisałeś listy, prowadziłeś rozmowy
I po roku wróciłeś, bo plan był gotowy

U.

Co ja skromny człowiek mogę jeszcze dodać. To że wszystko przebiegało w miłej i rodzinnej atmosferze. Przez miesiąc czasu tworzyliśmy rodzinę międzynarodową żydowsko - niemiecko - polską. To jest coś pięknego, co wielu ludziom może wydawać się nieprawdopodobne. - było faktem.

Jestem przekonana, że nadal będziemy utrzymywać kontakty trójstronne przez długie lata.

Z całego serca życzę Ci i Twojemu wujkowi Szlomo (który już zawsze pozostanie dla nas wujkiem) aby dotychczasowa Wasza praca przyniosła owoce i byście mogli dokończyć to co zaczęliście.

U. Trocha.

Tomaszów-Maz. dn. 13.09.1995 r.

To Benjamin

When you came to me a year ago
We spent long hours talking in the night
You wandered through the streets of the city of your birth
With a smile on your face and sorrow in your heart
You told me in deepest sadness
That you saw in the city two cemeteries
As if from two different worlds
And then you ran to buy a basket full of flowers
And you scattered them over the headstones
And in that very moment you girded your strength
You decided to come again a year from now
And in that time you never stopped working
You made plans, you wrote letters, you talked to people here and there
After a year you came back and everything was ready
And what could I, a simple woman, add to this,
That all this was designed in a very pleasant atmosphere
Inside a month we built an international family
Jews - Poles - Germans
And what had seemed impossible
Became a fact - and I am sure
That this triple bond will grow stronger
Over the course of years
And I wish you from all my heart
To you and to Shlomo - who is called "the Uncle"
That your efforts will be fruitful -
And you will indeed accomplish what you started
Amen and amen

URSZULA TROCHA

לבנימין

כאשר הגעת אלי לפני שנה
שוחחנו בלילה שעה ארוכה
ברחובות עיר ילדותך היית מהלך
בחיוך על הפנים וביגון בלב
סיפרת לי בעצב רב עד מאוד,
שראית בעיר שני בתי־קברות
כאילו משני עולמות שונים —
ואז רצת וקנית דלי מלא פרחים
ופזרת אותם על גבי מצבות
ובאותו רגע אזרת כוחות,
החלטת לבוא שנית בעוד כעבור שנה
ובזמן זה עבד בלי הרף ראשך
עשית תוכניות, כתבת מכתבים, שוחחת פה ושם
כעבור שנה חזרת והכל היה מוכן
ומה אני אישה פשוטה עוד יכולה להוסיף,
שכל זה נרקם באוירה נעימה
במשך חודש בנינו משפחה בינלאומית
יהודית — פולנית — גרמנית
ומה שנראה כדבר בלתי אפשרי
הפך לעובדה — ואני בטוחה
שהקשר המשולש הזה ילך ויתחזק
במשך שנים ארוכות
ואני מאחלת מכל הלב
לך ולשלמה — המכונה הדוד
שעמלכם ישא פרי — ואכן
תשלימו מה שהתחלתם — אמן ואמן

אורשולה טרוכה

Cmentarz żydowski w Tomaszowie to nie tylko miejsce wiecznego spoczynku wielu tomaszowskich Żydów, ludzi różnych zawodów, którzy mieli swój udział w 200-letnich dziejach miasta, ale również miejsce, gdzie ocalały ostatnie zabytki kultury żydowskiej

Jerzy Wojniłowicz

בית־הקברות היהודי בטומאשוב הוא לא רק מקום מנוחה נצחית של יהודי טומאשוב, בני מקצועות שונים, אשר להם חלק ניכר בתולדות העיר במשך 200 שנים, אלא גם מקום בו ניצלו שאריות התרבות היהודית בטומאשוב...

יז׳י ווינילוביץ

The Jewish cemetery in Tomaszow is not merely an eternal place of rest for the Jews of Tomaszow of various professions, who played a major role in the city's history over the course of two hundred years, but also a place where the rest of Jewish culture in Tomaszow was saved.....

Jerzy Wojnilowiez

Dzięki Wam dowiedziałam się
sporo o kulturze i obyczajach Żydów,
co na lekcjach historii było niemożliwe...
Jawita Kujawska

הודות לכם נודע לי הרבה על תרבותם ומנהגיהם של היהודים, דבר שהיה בלתי ניתן ללמוד בשיעורי היסטוריה.

יאביטה קויאבסקה

Thanks to you I learned a great deal about the culture and customs of the Jews, a thing impossible to learn in history classes

Jawita Kujawska

Pracowałem z wami dzięki
przypadkowi, ale jestem
zadowolony, przy was wiele
się nauczyłem o kulturze
żydowskiej która w moim
przypadku była owiana tabu
dzięki (wujkowi) poznałem
(Tomek)
[illegible]

עבדתי אתכם בדרך המקרה, אך הנני שבע־רצון, כי למדתי רבות על התרבות היהודית, אשר לי היתה כחידה...

ריבק פיוטר

I worked with you by accident, and I am very satisfied because I learned a lot about the Jewish culture which had been a riddle to me

Rybak Piotr

Jesteście pierwszymi Żydami
których poznałem bliżej
jestem zafascynowany
Waszymi postaciami.
Waszą pasją historyczną

Tomaszów. Maz.
12.09 1991 r.

Jan Pampuch
„Echo Tomaszowa"

You are the first Jews I have ever known well and I am astonished by your great personalities and your historic actions......

Yan Pampuch, "Echo" of Tomaszow

הנכם היהודים הראשונים אשר הכרתי מקרוב ואני המום מגודל אישיותכם ופעולתכם ההיסטורית......

יאן פאמפוך, "אכו" (הד) של טומאשוב

תמונות מבית עלמין בטומאשוב שהוזכרו במאמר "מצבות מספרות".

Pictures taken at the Tomaszow cemetary which refered to the article "Headstones which tell stories"

Zdjecia nagrobkow z cmentarza Tomaszowskiego, ktore sa zaznaczone w artykole "Macewy opowiadaja"

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

תמונות שצלם אזרח טומאשוב בשנת המלחמה ב-1940 ונמסרו לנו השנה - 1996

Pictures taken by one Tomaszow's resident during the war in 1940, and given to us this year

Zdjecia zrobine przez Tomaszowiana podczas wojny w roku 1940, I darowane nam tego roku - 1996

101

יהודים מובלים לעבודתה בגיטו טומאשוב ע"י גרמנים - 1940

Jews taken to work by Germans, within the getto - 1940

Niemcy prowadzą Zydow do pracy w Tomaszowskim giecie - 1940

102

יהודים בעבודת כפיה ליד נהר וולבורקה בטומאשוב - 1940

Jews at compulsory laber at the river Wolborka in Tomaszow - 1940

Zydzi przy pracy na Wolbòrce - 1940

macewa Cwi Icchaka (fotografia nr 5, strona lewa), macewa Cwi Hirsza z motywem pelikana (fotografia nr 14), piękna macewa z orłem (fotografia nr 15) oraz fragmenty macewy z ptakiem śmierci gaszącym świece życia (fotografia nr 16). W porównaniu z nimi, tradycyjne macewy, począwszy od lat dziewięćdziesiątych minionego wieku i prawdopodobnie aż po okres po pierwszej wojnie światowej, ryte są bardzo płytko, mniej realistycznie, więcej wagi przykładano do kolorów niż do wypukłej rzeźby motywów, macewy były przeważnie malowane różnymi kolorami. Także symboliczne motywy są na nich uboższe, nie tak liczne i raczej szablonowe. Tak, jak macewa z 1895 (fotografia nr 17), macewa Hanocha Henicha z 1900 (fotografia nr 9), macewa z 1910 (fotografia nr 3), macewa Icie Frenkla (fotografia nr 10) oraz dwie macewy kobiet z roku 1906 (fotografie nr 11 i 12).
W okresie tym stale już spotykamy na macewach nazwiska zmarłych. „Nowoczesne" macewy w Tomaszowie Mazowieckim posiadają zazwyczaj rytownictwo płaskie i nie są kolorowane: zmiana gustów, wynikająca z wpływów zewnętrznych: używanie kamienia kosztownego, którego nie należy pokrywać warstwami farby i zarazem trudnego do obróbki rytowniczej, poza tym - oddalenie się od tradycji. Macewy wykonane z miejscowego, taniego piskowca, w którym łatwiej rytować, wskazują na skłonność powrotu do rytowania głębokiego, wypukłego i trójwymiarowanego. Ryt rzeźbiarski i realistyczny charakteryzuje również nagrobki w kształcie drzewa - dębu.

Wreszcie: O czym mówią macewy?

Mówią nam o tym, że kształty i motywy zaczerpnięto z innych kultur, ale że - prawie bez wyjątków - nadano im znaczenie wynikające z naszych starodawnych źródeł. Tradycja zaś żywa i twórcza, trwała co najmniej do lat po pierwszej wojnie światowej. Możliwe, że człowiek młody, czy każdy w ogóle człowiek nie od razu „odczytał" wymowę, jaką wyrażają owe symbole. Ale widać, że każdy, kto był obeznany i oswojony z literaturą i tradycją, jeżeli zgłębił, to co zobaczył na macewach, zrozumiał ich symbolikę, opisy i określenia, oraz ich źródła w Torze, w Biblii, w Misznie i Gemarze, w Talmudzie.
Macewy, zdobnictwem swym i napisami opowiadają z aspektu religijnego o człowieku zmarłym, członku gminy. Mówią o zaletach: biegły w Piśmie Świętym, odmawiający regularnie Psalmy, szczodry dobroczyńca, kobieta, przestrzegająca trzech cnót niewieścich, człowiek Dobrego Imienia.
Macewy wychwalają zmarłego, który w czasie swego życia nie zawsze na takie wysokie pochwały zasługiwał: pochwały te wyrażały etos całej gminy, etos, do którego należy dążyć, choć nie zawsze można go osiągnąć.
I rzeczywiście, wyrażenia, jakie są na każdej macewie: koniec, złamanie życia, żałoba pozostałych przy życiu, nadzieja na przyszłość i na Sprawiedliwy Sąd.

Jerozolima, 30.12.1995

Miriam Gumpel

znaczenie orła rozpościerającego skrzydła pośrodku łyku dolnego nad epitafium Cwi Icchaka (fotografia nr 5, strona lewa), oraz na macewie z roku 1884, co wyjaśniono wyżej (fotografia nr 13) - Ochrona i opieka Boga.

Ptaka, jako symbol śmierci przedstawia fragment macewy, na której wszystko co można odczytać, to: „to jest macewa pochowanego na grobie Syjon" (fotografia nr 16). Ptak tutaj rozpościera skrzydła i gasi nogami świece życia umieszczone w dwóch lichtarzach, a zdobią to jeszcze dwa lwy.

Dotychczas widzieliśmy, że motywy ludzkie występują na macewach jedynie w postaci dłoni: błogosławiące dłonie kapłana (Kohena): dłoń lewity polewającego wodę z dzbana: dłoń dająca jałmużnę. Na macewach Tomaszowa Mazowieckiego nie ma postaci człowieka: jest to w ogóle motyw niezwykle rzadki na żydowskich nagrobkach. Dlatego zadziwia ludzka twarz na macewie Hanocha Henicha, kohena (fotografia nr 9). Jest to tradycyjna macewa z symbolem błogosławiących dłoni, oraz otwartej szafy pełnej foliałów, co wskazuje, że zmarły był z pokolenia kapłanów (kohenów) i rozeznawał się w Księgach. Twarz, wyobrażona razem ze złamaną gałęzią - znakiem złamanego życia, w dolnym łuku, na epitafium jest wyobrażeniem zachodzącego słońca. Wyjaśnia to napis w epitafium: „Będziemy płakali i dzień zamienił się w noc i On zszedł do grobu".

Świecznik siedmioramienny, oraz dzban - amfora zdobią macewę Chaima, syna Menachema, z roku 1895 (fotografia nr 17). Oba motywy są przyjęte w sztuce żydowskiej, począwszy od starożytnych monet, kontynuację znajdujemy na mozaikach podłogowych w synagogach z epoki Talmudu, oraz na kartach tytułowych Świętych Ksiąg ze Zbiorów Kairskich; aż po przedmioty liturgiczne.

Świecznik siedmioramienny - symbol świecznika, który stał w Świątyni . wraz z nadzieją na jej odbudowanie, uznaliśmy za godło państwowe Państwa Izrael.

Nie ma na macewie żadnego napisu, który objaśniałby umieszczenie takiego świecznika na jak najbardziej tradycyjnej macewie: lwy trzymają Księgę Psalmów, a nad nimi korona. Świecznik siedmioramienny jest niezwykłą rzadkością na motywach macew w Polsce.

Napis na powyższej macewie to tylko modlitwa „El male rachamim" (modlitwa za umarłych: „Boże, pełen miłosierdzia") odmawiana w czasie pogrzebu; tutaj zaś występuje w całości swego tekstu na tablicy na macewie. Modlitwa „El male rachamim" widnieje również na macewie Towy Rajzel z roku 1906 (fotografia nr 11), oraz na frontach jeszcze kilku macew w Tomaszowie Mazowieckim. Wygląda to na specjalny zwyczaj na tym cmentarzu; występuje też niekiedy na macewach i gdzie indziej w Polsce, ale przeważnie jest to modlitwa wyryta na odwrocie kamienia nagrobnego.

O stylu i dziejach macew. Dwie spośród tomaszowskich macew należą do starych. Macewa Jaakowa z roku 1872 (fotografia nr 5, strona prawa), oraz macewa z roku 1884 (fotografia nr 13). Obie są macewami w kształcie bramy, z obeliskami, belką, oraz nadbudówką. Tyfony są półokrągłe, pozbawione rogów. Na macewie Jaakowa, zakończonej u góry horyzontalne, struktura górna, krągła - jest wyryta. Obie macewy są bogato ozdobione motywami symbolicznymi, a także roślinnymi. Sposób rytowania realistyczny, wypukły i trójwymiarowy. Podobne są napisy na macewach: piękne litery, szeroko rozmieszczone, z zachowaniem odstępów między literą a literą i słowem a słowem. Na podstawie tych przymiotów, mogę przyłączyć do nich także i kilka spośród macew innych, jako przynależne do wczesnego okresu, jakkolwiek nie jestem w stanie odczytać na nich daty, mianowicie:

ręczy jak jeleń, silny jak lew, żeby spełnić wolę Ojca w niebie", a wolą, w tym przypadku, jest ofiara dobroczynności? Należy przypuszczać, że znaczy to jeszcze coś więcej, mianowicie, że jelenie prawdopodobnie stanowią symbol imienia zmarłej osoby.

Piękna macewa z roku 1884 jest bogato zdobiona w motywy (fotografia nr 13, nazwisko nie do odczytania). Jest to macewa o kształcie bramy, z kolumienkami i koronami, jak to widoczne jest na obciętej fotografii. Budowa górna, półokrągłe tymfony otoczone wstęgą, na której podano datę śmierci. Dołem wstęgi biegną motywy roślinne, zakończone pękami winorośli z gronami. To symbole owocnego życia, wyobrażone na macewach. Wstędze z napisem towarzyszy po jednej stronie lew, a po drugiej - jeleń strzegący, względnie zdobiący bramę uwieńczoną dużą „Koronę Tory". „Korona Tory" - albowiem pośrodku jest w niej rodał z Torą. Czy nie jest to jednak również i korona „Dobrego Imienia"? Na belce pod tym zdobieniem widzimy dłoń wrzucającą jałmużnę do puszki, naprzeciwko innego ptaka na gałęzi, a orzeł w półkolu rozpościera nad oboma motywami swoje skrzydła. A więc: „lekki jak orzeł, rączy jak jeleń, silny jak lew".

Zaraz zobaczymy, że orzeł posiada jeszcze inne znaczenie. Można spróbować „„„odczytać" tutaj pozostałe symboliczne motywy: Rodały Tory oznaczają wielkoduszność zmarłego, albowiem zdobi je również forma serca(?). A może żona zmarłego ufundowała rodały, dla uczczenia jego pamięci? Może świadczy o tym ptak na gałęzi? Ptak, który nie jest orłem, symbolizuje często kobietę, albo jej dzieci - na macewach kobiet. Także na macewie Bajli Ajdel widzimy ptaka na gałęzi - po jednej stronie, a po drugiej - rękę ofiarującą datki (fotografia nr 12). Jeleń na macewie Cwi Hersza, pochyłe drzewo u jego nogi jest bezsprzecznie symbolem imienia zmarłego, nie wyraża bowiem innej symboliki (fotografia nr 14, bez daty). Jest to również macewa w kształcie bramy, której kolumny ozdobione są motywami roślinnymi. Belkę zdobi ptak oraz wspomniany wyżej już jeleń, w rozsuniętej kotarze, zaś wieńcząca korona świadczy zapewne o koronie „Dobrego Imienia". Wstęga zdobiąca górne półkole posiada napis, niestety niedający się już odczytać.

Duży ptak z rozpostartymi skrzydłami, wyżłobiony na belce na macewie Cwi Hirsza jest rzadko spotykanym macewem na żydowskich nagrobkach. Wydaje się, że to jest wyobrażenie pelikana, poświęcającego życie dla swych piskląt - karmiącego je własną krwią. Jest to symbol samo poświęcenia, wywodzący się z kultury chrześcijańskiej.

Sporej wielkości ptak ochraniający stoi w górnej strukturze macewy, na której nie można odcyfrować ani imienia ani daty (fotografia nr 15). Jest to orzeł, rozpościerający swe skrzydła nad górą, półokrągłą formą macewy, jak swego rodzaju firmamentem, a głowa orła wyciągnięta jest ku przodowi. Prawdopodobnie znaczyć to ma opiekę boską nad tutaj chronionym. Motyw ten, występujący również nad szafkami-arkami z Torą wywodzi się z Biblii: „Kto przebywa w opiece Najwyższego... Okryje cię swymi piórami i schronisz się pod Jego skrzydła" (Księga Psalmów 91.1.4. Biblia Tysiąclecia). A w Hymnie Mojżesza: „Jak orzeł, co gniazdo swe ożywia nad pisklętami swoimi krąży, rozwija swe skrzydła i bierze na sobie samym je nosi" (Księga Powtórzonego Prawa 32.11. Biblia Tysiąclecia). Macewa ta wyrzeźbiona została z kunsztem, z wielką biegłością: formy realistyczne, wypukłe. Jest to macewa o kształcie bramy. Ptaki zdobią korony na obeliskach, a belka zdobna jest w motywy roślinne. Nad belką otwarta księga, trzymana przez parę lwów, a między nimi puszki dobroczynne, albo może są to puszki na inkaust-kałamarze. Na puszkach tych widnieją resztki napisów, niestety są zatarte. Czy książka jest „Księgą Życia? Także i na niej ślady napisu, lecz zatartego: czy imię zmarłego brzmi Jehuda Josef? Prawdopodobnie tak też należy wyłożyć

Na macewie **Bajli Aidel Ostrowicz**, która zmarła w 1910 widnieje świecznik pięcioramienny ze świecami, przy czym świeczka w centrum jest złamana - symbol śmierci kobiety, której świece nie rozbłysną już światłem (fotografia nr 12).
Świecznik sobotni symbolizuje trzy nakazy religijne (uczynki-micwot), których kobieta winna przestrzegać, a co nakazane jest w „Miszna" i dotyczy: „mykwy" - rytualnej kąpieli po okresie nieczystości kobiety, ofiary z chały, czyli ofiarnego spalenia kawałka ciasta na chałę - z ciasta chał pieczonych na Szabat (Sobotę), oraz uczynek zapalania świec na powitanie Soboty, w piątek wieczór.

Dłoń wrzucająca dobroczynny datek do puszki obrazuje uczynek dobroczynności na pomoc potrzebującym. Symbol ofiarności filantropijnej (dla ubogich, względnie na zbożne cele) wyrażony jest również przez motyw samej **puszki na datki** i zdobi również macewę Towy Rajzel (fotografia nr 11). Puszka jest wyobrażona w symbolicznej bramie, razem z sobotnim świecznikiem. Lwy, strzeżące bramy oraz korona Dobrego Imienia sławią pamięć osoby zmarłej. Symbol ofiarności dobroczynnej zdobi również macewy mężczyzn, zwłaszcza macew z okresów wcześniejszych. Na macewie Cwi Icchaka widzimy ten motyw wyobrażony w formie realistycznej (fotografia nr 5, strona lewa). Uczynkowi dobroczynności przypisuje się wielkie znaczenie, albowiem dodaje dobrego imienia osobie zmarłej. Znakiem puszki na macewie może być również **motyw kałamarza**. Na macewie Moszego Jehudy Knechta widnieje właśnie kałamarz, puszka na inkaust, bez typowego dla puszek ofiarnych zameczka. Kałamarz ma nam uzmysłowić, że zmarły „maczał pióro w kałamarzu", czyli, że używał pióra i kałamarza, że zajmował się pisarstwem. Możliwe, że wyryte na macewie cztery książki wskazują na cztery książki autorstwa tego zmarłego, względnie na to, że pisał dla czterech Zwojów Tory, że był kopistą Pisma Świętego (fotografia nr 6).

Motywy zwierzęce stanowią w żydowskiej sztuce symbolikę powszechnie spotykaną, nie tylko na grobach. Często objaśnia się ich znaczenie stosownie do cytatu z Talmudu: „Bądź silny jak tygrys, lekki jak orzeł, szybki jak jeleń i śmiały jak lew" (Sentencje Ojców „Pirkei Awot" 5.20). Występujące na wczesnych macewach w Tomaszowie Mazowieckim liczne motywy lwów, jeleni i ptaków nie zawsze dają się objaśnić wyżej zacytowaną sentencją. Lew może symbolizować także imię zmarłego - Arie Lejb (Arie - lew po hebrajsku - a Lejb - lew w jidysz). Jelenie mogą zdobić macewę zmarłego, którego imię brzmiało Cwi Hersz (Cwi - jeleń po hebrajsku, a Hirsz - jeleń po żydowsku), lub imię Naftali: „Naftali łanią na wolności, rodzące piękne jelonki" (Księga Rodzaju 49.21. przypisy, Biblia Tysiąclecia), jeleń symbolizuje pokolenie Naftalego.
Ptak może być symbolem żeńskiego imienia Fajga - Cipora (po żydowsku i po hebrajsku). Jeśli dodać do nich lwy jako „strażników bramy", mianowicie lwy umieszczone naprzeciwko siebie „podtrzymujące" symbol, jak występują również często w kulturze ogólnej na nagrobkach od czasów starożytnych, wyobrażając królestwo siły i wspaniałości, to, jak się wydaje, motywów tych zwierząt nie można przyjmować jednoznacznie: poniżej kilka na to przykładów.
Na macewie Cwi Icchaka widzimy parę lwów, jako „strażników bramy" wspierających symboliczną bramę, wystylizowaną na rodzaj „świętego Przybytku" - jak szafa-arka dla Tory w Synagodze, uwieńczona koroną. Symbol ofiarności w dobroczynnych datkach widnieje w środku tej bramy, a korona tłumaczy się jako korona Dobrego Imienia. Ale także i jelenie oraz orzeł zdobią kolumnę, a wśród nich orzeł rozpościera swe skrzydła. „Lekki jak orzeł,

pochodzi z pokolenia Lewitów. Zadaniem Lewity było umycie rąk Kohena w synagodze, przed błogosławieństwem, jakiego Kohen udzielał. Jest to obrzęd kontynuujący starodawny zwyczaj jaki panował w świątyni. Wymieniony Icie Frenkel należał prawdopodobnie do grupy odmawiającej Psalmy - „Tehilim zugers" - jak ich nazywano po żydowsku. Byli to ludzie, którzy dzień w dzień, latem czy zimą, wstawali o wczesnym brzasku i pospołu, w grupie czytali Psalmy, aż do czasu codziennej ogólnej modlitwy porannej, po której każdy udawał się do swych codziennych zajęć. Symbol Księgi Psalmów na jego macewie właśnie do tego się odnosi. Odmawiający Psalmy należeli na ogół do warstwy ludzi prostych i bogobojnych, a nie do uczonych erudyków.

Macewa człowieka, który znał „Gemarę" wraz z „Uzupełnieniami" (Talmud) i bywał zaproszony na podwyższenie w synagodze do czytania wersetu z Tory, ozdobiona jest - jak się wydaje - wizerunkiem **otwartej szafy z księgami**. Macewa Jaakowa, z roku 1872, posiada te symboliczne wizerunki (fotografia nr 5): otwarta szafa z księgami wykonana jest na podobieństwo „świątyni" - kolumny i belki i wieńcząca je wspaniała „Korona Świętej Tory". Słowem: są to Święte Księgi.

Korony są od dawien dawna w kulturze ogólnej symbolami królestwa i przepychu. Królewski przepych odnosi się do Tory, poprzez „Koronę Tory". Ale „Miszna" (prawo tradycyjne) bardziej dokładnie określa sprawę i mówi o kilku rodzajach koron. Są trzy korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona królewska, ale korona Dobrego Imienia przewyższa wszystkie inne („Pirkei Awot" 4.17).

Korony są częstymi motywami na macewach. jakiego rzędu korona i co ma obrazować? Niekiedy inne jeszcze, dodatkowe symbole wyjaśniają to, w innych przypadkach - napisy epitafium. Jeżeli korona występuje na macewie wraz z parą błogosławionych dłoni, jest to przeważnie **korona kapłańska**.

W każdym zaś przypadku, do innych symboli może też dojść **Korona Dobrego Imienia**, sama bowiem Korona Dobrego Imienia przewyższa swym znaczeniem wszystkie inne, jak głosi cytowany wyżej werset z „Pirkei Awot". W takim wypadku w epitafium widnieje informacja, że zmarły „cieszył się Dobrym Imieniem" lub „zmarł w D.I.". Tego rodzaju pochwałę znajdujemy na wielu tradycyjnych macewach, a źródła jej są w Talmudzie Babilońskim. (Szczęśliwy, wyrósł z Dobrym Imieniem i z Dobrym Imieniem zszedł ze świata - z Talmudu Babilońskiego), zaś w Biblii: „Lepsze jest dobre imię, niż wonne olejki.." (Księga Koheleta 7.1 Biblia Tysiąclecia). „Korona Dobrego Imienia" stara się ukazać zmarłego w jak najlepszym świetle i obsypać pochwałami. Koroną odmienną od czterech wyżej omówionych jest innego rodzaju korona, nie „keter", lecz - „atara", spadająca, jako symbol żalu i opłakiwania zmarłego przez pozostałych przy życiu. Takie jest zdobnictwo na macewie Moszego Jehudy Knechta. Spadająca korona i wstęga z napisem „Spadła korona z naszych głów" (fotografia nr 6) co oznacza, że odeszła głowa rodu. Bierze się w Trenów na zburzenie Jerozolimy w Lamentacjach Jeremiasza: „Znikła z serc naszych radość, w żałobę przeszły nam tańce. Diadem spadł z naszej głowy, biada nam, bośmy zgrzeszyli" (Lamentacje Jeremiasza 5.15.16 Biblia Tysiąclecia).

Świecznik sobotni jest częstym motywem na macewach kobiet. Może występować w postaci dwóch lichtarzy, albo świecznika z określoną liczbą ramion, lecz w większości jest to świecznik trójramienny, jak na macewie Towy Rajzel Rozenberg, która zmarła w roku 1906 (fotografia nr 11).

Nie wahano się do tradycyjnych nagrobków przysposobić formy zaczerpnięte z kultury ogólnej, ale przydano im znaczenie symboliczne związane z tradycją żydowską. Interesujące potwierdzenie tego, co powiedziano wyżej otrzymałam od p. Jeszajahu Kawe, lastrykarz macew w Izraelu - syna, wnuka oraz prawnuka budowniczych macew z Kalisza w Polsce. Na moje pytanie, skąd biorą się motywy jakie jego ojciec zwykł rzeźbić na macewach, usłyszałam, że są to rogi ołtarza i tak też nazywali je rzeźbiarze i rytownicy nagrobków w Kaliszu. W młodości, gdy pracował w rodzinnej firmie, zwykli byli wszystkie niemal macewy zdobić w motyw rogów ołtarza.
Posiadają także owe „rogi" symboliczne znaczenie jako odpuszczenie grzechów zmarłego. Źródło tego obyczaju tkwi w obrzędzie strzepania krwi ze składanej ofiary ołtarza, celem odkupienia grzechu, jak to wiele razy przewija się w Starym Testamencie (Księga Kapłana , 4 i 9 Biblia Tysiąclecia). Należy tutaj także wspomnieć o obyczaju z Biblii - człowiek, który zgrzeszył, a chwytał się rogów ołtarza, spodziewał się uniknąć kary. Wynika z tego, że wielką wagę przykładano do rogów ołtarza: nawet na macewach pozbawionych bramy, widnieją same rogi (fotografia nr 3).

Macewy w formie drzewa - dębu. Jest to odmienna grupa macew, przeznaczonych prawdopodobnie dla ludzi zmarłych w młodym wieku, względnie ludzi, którzy nie zdążyli założyć własnej rodziny. Do tego rodzaju należy macewa młodzieńca Awigdora Samelsona, który zmarł w roku 1933. I taka też jest macewa młodego Warzagera, który zmarł w wieku lat 17, w roku 1917 (fotografia nr 8). Pierwsza ukształtowana jest jako brama, z dachem szczytowym i akroterionem(naszczytnikiem - rzeźbiarskim elementem dekoracyjnym), a druga macewa nie należy do typu macew z bramą. Wspólny jednak obu tym macewom jest złamany dąb. Nie jest to po prostu złamane drzewo, złamana gałąź, czy odłamany kwiat, jakie widnieją na wielu macewach w Polsce, jako symbol złamania życia , czyli śmierci - jak to można zobaczyć na macewie Zeewa Michaela (fotografia nr 3), lecz jest to duży dąb, o symbolice jednoznacznej, co - w Tomaszowie Mazowieckim - wyróżnia nagrobek człowieka młodego.
Pierwsza macewa jest trójwymiarową, realistyczną płaskorzeźbą dębu, którego złamany pień snycerz wyrył po jednej stronie, a konary z gałęziami i żołędziami opadają na drugą stronę tablicy z napisem.
Macewę młodzieńca imieniem Jeszajahu stanowi pień złamanego drzewa z gałęzią dębu u dołu i tablicą z epitafium, umocowaną na górnej części pnia. Dąb złamany czy ścięty to „Dąb Płaczu", według wzorca wziętego z Biblii: „Wtedy to zmarła Debora, piastunka Rebeki i pochowano ją w pobliżu Betel pod dębem, który dlatego otrzymał nazwę „Dąb Płaczu" (Księga Rodzaju 35.8 Biblia Tysiąclecia). „Dąb Płaczu" widniał w nagłówku epitafium dla uczczenia młodo i przedwcześnie zmarłego, w gazecie „Hacfira" w języku hebrajskim, która wychodziła w Polsce (Nr 68 z 21.04.1900 r).

Opis symboli rozpowszechnionych. Niektóre spośród najbardziej powszechnych symboli na macewach obrazują pozycję religijno-społeczną zmarłego, jaką zajmował w swojej gminie. Najczęstszy we wszystkich diasporach jest symbol **dwóch dłoni w geście błogosławieństwa** kapłańskiego (na grobach Kohenów - potomków z rodów kapłańskich). Na macewie Kohena Hanocha Henicha ręce w geście błogosławieństwa wysuwają się z rękawów - przedstawione bardzo realistycznie (fotografia nr 9). Misa i dzban, albo - jak na macewie Icie Frenkel - **ręka lejąca wodę z dzbana** oznacza, że zmarły

literami łacińskimi, świadcząc o stopniu asymilowania się w kulturze ogólnej. Wiele kamieni nagrobnych zostało zrabowanych lub roztrzaskanych, gdyż były z kamienia droższego niż polski piaskowiec: z granitu, czy z marmuru. Złodzieje połamali także wiele macew z piaskowca, ażeby wyłamać z nich tablice marmurowe, zazwyczaj wbudowane w macewę.

Macewy - bramy. Wiele spośród macew w Tomaszowie ukształtowanych jest w formie bramy, z tablicą epitafialną w środku, mianowicie: dwie kolumny stanowiące podstawę i uwieńczenie podtrzymują belkę i górną strukturę z tym panonem nad nią. Macewy z okresów wcześniejszych posiadają przeważnie półkolisty kształt od góry, albo w kilku przypadkach - kiedy macewa zakończona jest poziomo, to wyryta jest na niej linia półokrągła. Na przykład macewa Jaakowa z roku 1873 (fotografia nr 5 po prawej) i macewa Cwi Icchaka (fotografia nr 5 po lewej). Należy tutaj dodać, że na starych macewach imię zmarłego jest podane powiększonymi literami na początku linii wiersza i tak odczytałam imiona na obu tych macewach.

Macewy w kształcie bramy z okresów późniejszych zakończone są od góry okrągło, niekiedy też w formie prostokątnego trójkąta: w obu przypadkach są one ozdobione dwiema formami w postaci rogów, po obu stronach. Przykładem tutaj macewa Mosze Jehudy Knechta (fotografia nr 6), rok nie do odczytania.

Wydaje się, że wizerunek bramy na macewach wywodzi się również z wpływów neoklasycyzmu romantycznego. Jednak, że motyw bramy należał również i dawniej do rozpowszechnionych motywów w sztuce żydowskiej: na szafach Tory, na chanukowych świecznikach, na okładkach ksiąg i pism. Znaczenie zaś tego ornamentu zależy od przedmiotu, który zdobi oraz okresu historycznego: począwszy od nadziei na wyzwolenie na monetach Bar Kochby aż po: „Oto jest brama Jahwe, przez nią wejdą sprawiedliwi" (Psalm 118.20. cyt. wg. Biblii Tysiąclecia), werset ten zdobi bramy synagog, szyf dla świętej Tory oraz zasłon dla Tory. Pomimo mnogości tej formy - bramy w żydowskiej sztuce, wydaje się, że budowla bramy na macewach nie stanowi jedynie naśladownictwa przyjętej formy, lecz jest symbolem o znaczeniu własnym, poza tym co powiedziano powyżej. Pojęcie grobu jako domu osoby zmarłej, a wejście do niego przez bramę, jest symbolem starym w żydowskiej sztuce, podobnie jak to jest przyjęte w kulturze ogólnej.

W Piśmie Świętym jest kilka przypomnień o bramach wejściowych na Tamten Świat: „Czy wskazano ci bramy śmierci? Widziałeś drzwi do ciemności? (Księga Joba 38.17 Biblia Tysiąclecia).

Formy „rogów" zdobiące wiele macew o kształcie bramy, mogą świadczyć o symbolice znamiennie żydowskiej, z odniesieniem do źródeł kultury ogólnej. Formy te, ukształtowane niekiedy wprost jako rogi, a czasem występują jako ozdobny motyw roślinny, stylizowany na palmetę - ornamentykę palmową.

„Rogi" te są akroterionami (naszcztnikami), owymi formami, jakie zdobiły dolne kąty trójkąta szczytnej ściany budynków w epoce hellenistyczno-rzymskiej. Zdobią one starożytne greckie style i rzymskie sarkofagi, kamienne trumny o kształcie domu.

Te formy „rogów" pojawiają się ponownie na macewach w ślad ze stylem neoklasycystycznym - jak struktura bramy. Zostają wznowione - powiedziałam, gdyż żydowskie jaskinie grobowce z końca okresu Drugiej Świątyni zdobione są akroteriny jako elementy dekoracyjne.

Fotografie, które przywiózł B. Yaari pozwalają, na pierwszy rzut oka, na częściowy opis macew.
Na cmentarzu tym zaczęto grzebać zmarłych od lat trzydziestych XIX wieku, należy się więc tam spodziewać macew starszych. Najstarsze macewy były zapadnięte w ziemię i spoczywały pod warstwami zbutwiałych liści, jako, że teren jest zalesiony. Te właśnie, wydobyte z głęboka zachowały się stosunkowo dobrze, gdyż osłaniała je ziemia. Jednakże większość macew jest wykonana z polskiego piaskowca, który nie jest odporny na upływ lat, zatarły się więc na macewach napisy i trudno odcyfrować epitafia.
W dodatku, na większości nagrobków w XIX wieku nie było zwyczaju wyrycia nazwiska zmarłego, a tylko imię oraz imię ojca, poza tym nie zawsze dbano o dokładność i właściwy napis. Wszystko to utrudnia „odczytanie" i zrozumienie epitafiów z tych wczesnych macew, bogatych w ornamentykę i znaki symboliczne, których wartość artystyczna pozostała znaczna, mimo że ząb czasu zostawił na nich swe ślady.
Celem poznania i zrozumienia znaczenia żydowskich macew w Polsce, należy nie tylko odczytać teksty epitafiów na nich i podziwiać estetyczny kształt, lecz również „odczytać" napisy okalające je i figury architektoniczne oraz przedmioty, rośliny, zwierzęta, a także kształty ludzkie występujące na nich. Zasadniczo służą one nie tylko celom zdobniczym, lecz posiadają głębsze znaczenie i mają podać określony przekaz temu, kto na nie patrzy.

Zacznę od nowoczesnej grupy macew w Tomaszowie Mazowieckim.

Macewy Moszego Knechta, syna Jehudy, z 1930 (fotografia nr 1) i Moszego Salomonowicza (fotografia nr 2) cechuje ich wspólny styl „geometryczny" charakteryzujący się wpływem światowej architektury po pierwszej wojnie światowej. Struktura „bramy" znajdująca się również i na macewach z okresów wcześniejszych, jak zobaczymy niżej, ukształtowana jest tylko z linii prostych i zaokrąglonych. Dwie ozdoby są znamienne dla tych macew: „Wieniec zwycięstwa" oraz Gwiazda Dawida (Magen Dawid). „Wieniec zwycięstwa" spleciony z liści i owoców lauru, w sztucznym układzie, na poziomej lub okólnej wstędze, której opadają prostopadle po obu stronach. Ornamentacja ta wywodzi się z prądu neoklasycznego w kulturze zachodniej. Wyraża przepych, wspaniałość i zwycięstwo, albowiem w antycznym świecie panował zwyczaj uwieńczenia zwycięscy laurowym wieńcem. Magen Dawid (Gwiazda Dawida) na macewach, stanowiąca symbol syjonizmu, wskazuje tematycznie na wspaniałość i zwycięstwo oraz na to, że zmarły był syjonistą. Dwa rzadko spotykane na tradycyjnych macewach symbole w Polsce przed rozwojem ruchu syjonistycznego.
Macewa Zeewa Michaela Frieda (?) z roku 1910 jest tradycyjnym kamieniem nagrobnym człowieka, który zapewne był syjonistą, z okresu przed pojawieniem się wpływów stylu międzynarodowego (fotografia nr 3). Widnieją na niej tradycyjne symbole oraz duża Gwiazda Dawida nad książką. Książką syjonistyczną? Jeżeli był na niej napis informujący, to znikł, starty przez lata. Macewa Rachel Kirszbojm, z roku 1936 jest „nowoczesnym" nagrobkiem kobiety, która prawdopodobnie nie była syjonistką, lecz była zbliżona do polskiej kultury, gdyż jej imię umieszczono również literami łacińskimi. Macewę zdobi „nowoczesny" wieniec zwycięstwa oraz świecznik sobotni, który jest najbardziej powszechnym, tradycyjnym symbolem na macewach kobiet, jak to widzimy poniżej - widnieje tutaj w formie nie tradycyjnej, lecz zmniejszony i w okrągłej obwódce (fotografia nr 4).
Liczne są w Tomaszowie Mazowieckim macewy syjonistów. Jest tam również macewa, której napis informuje, że zmarły należał do partii Bund. Inne macewy mają napisy tylko

Slady Polskiego Powstania na żydowskim cmentarzu

W pierwszym okresie budowania Tomaszowa, kiedy gmina żydowska była jeszcze mała, nie myśleli ludzie o cmentarzu na terenie miasta. Prowadzili swoich zmarłych do Inowłodza, 15 kilometrów od Tomaszowa. Z czasem, kiedy liczba ludzi w gminie zwiększyła się i też ekonomicznie się rozwinęła, otrzymali mieszkańcy miasta od hrabiego Ostrowskiego działkę ziemi, w sąsiedztwie z działkami na cmentarzu katolickim i ewangelickim.
Widocznie te trzy cmentarze powstały w jednym czasie. Kiedy to było, tego mieszkańcy miasta nie pamiętają, także na nagrobkach nie można znaleźć daty.
Nagrobki pozostały w całości do dzisiaj, ale nie można przeczytać, co na nich napisane. Do dziś jednak można podziwiać dobry gust w sztuce rzeźbiarskiej. Macewy te wskazują na delikatność myśli tych, co robili te nagrobki. Są tam kwiaty, kandelabry, książki i puszki na datki. Bardzo ładne symboliczne rzeczy świadczą o wysokiej zdolności artystycznej tych, którzy te macewy zdobili.
Między innymi pięknymi nagrobkami stoją dwa nagrobki, dwóch sióstr, które zostały pogrzebane jednego dnia. Na każdym nagrobku piękny biały orzeł Polski. Jak opowiadają, te dwie siostry zostały zabite przez Rosjan. Ich imiona i dzień śmierci nie zostały odczytane. Nie wiadomo czy one padły podczas powstania 1831 roku albo 1863. Prawdopodobnie było to w roku 1831. Już przed 60 laty pytałem starszych ludzi i nikt nie umiał mi odpowiedzieć, nie pamiętali.
Starzy ludzie miasta opowiadali często, że w powstaniu 1863 r. Żydówka z Tomaszowa była dowódcą plutonu powstańców. Wiele razy przejeżdżała ona konno ze swoim plutonem przez miasto. Jednego dnia, we wtorek, na rynku miasta przemawiała do wieśniaków, którzy po jej mowie chętni byli do pomocy w powstaniu. Tomaszowianka ta służyła pod dowództwem generała Langewicza, który dowodził walkami koło Opoczna. Nazwisko tej Zydówki powstańca 1863 brzmiało: Aldszuler.
Można się domyślić, że dwa nagrobki z orłami na cmentarzu tomaszowskim stoją na grobie jej i jej siostry. Jeszcze jeden nagrobek i na nim napisane tylko po polsku, okolony żelaznym ogrodzeniem, jest nagrobkiem doktora Sznycera...

Jakub Stajnman

Macewy opowiadają

Żydowska ludność Tomaszowa Mazowieckiego liczyła przed wojną światową około 13.000 osób.
Na miejscowym żydowskim cmentarzu ostało się jedynie kilkaset samotnych, rozproszonych macew. Doliczyć do nich należy te, które odkryto w wyniku podjętej w roku bieżącym (1995) pracy odszukania, wydobywania i oczyszczenia kamieni nagrobnych.

I to, o czym nie mogłam nawet marzyć w czasie mojego pierwszego pobytu w tym mieście, gdy stałam tam jako obcy i postronny człowiek, teraz stało się to rzeczywistością: żydowsko-polsko-niemieckie rozmowy w atmosferze przyjaźni i zaufania.

Beate Kosmala

Dzieje Żydów Tomaszowa, 100 lat od powstania gminy (1831 - 1931)

Hrabia Tomasz Ostrowski pragnąc założyć osiedle Tomaszów, postawił fabrykę wyrobów przędzalniczych w centrum lasu, który należał do niego. Do założonego przez siebie osiedla zaprosił Niemców - specjalistów tekstylnych i również Żydów - znanych doświadczonych kupców. Rozdzielił wszystkim działki ziemi i sprzedał im drzewo jako materiał budowlany na długoterminowe spłaty.
Żydzi kupili wyroby z przędzalni. Na wozach zaprzężonych w konie wozili towar w dalekie strony i tam go sprzedawali.
Po śmierci hrabiego Tomasza (1817), jego syn, Antoni Ostrowski starał się u władz w Warszawie o uznanie Tomaszowa miastem i równolegle działał w kierunku przyznania miejscowym Żydom pozycji samodzielnej gminy. Do tego czasu Żydzi z Tomaszowa przynależeli do gminy Ujazda i tam też odprowadzali swoich zmarłych na wieczny spoczynek. Ujazd był starą gminą żydowską i od dawnych czasów istniał tam żydowski cmentarz. W roku 1830, gdy Tomaszów został uznany i ogłoszony jako miasto, również Żydzi otrzymali zezwolenie na założenie własnej gminy w Tomaszowie, a po roku zarząd miasta zezwolił gminie żydowskiej pobierać opłaty za korzystanie z mykwy (łaźnia rytualna), przystąpienie do promocji, istniała rzeźnia rytualna, odprawiano uroczystości uczczenia pamięci zmarłych.
Hrabia Antoni Ostrowski podarował Żydom jak i katolikom i ewangelikom działki ziemi na utworzenie trzech cmentarzy. Pierwszy grobowiec stanął na żydowskim cmentarzu w roku 1831, na mogile Żyda z innej miejscowości, który został pochowany w Tomaszowie. Równolegle z powstaniem cmentarza została założona w Tomaszowie „Chewra Kadisza" - Bractwo Pogrzebowe, którego założycielem był rabbi Lejke Zilber. Jego ojciec został zabity w wiosce Czyste koło Pragi w powstaniu 1831 roku.

Mosze Fajnkind - 1931

na tyfus oraz ofiary nocnych egzekucji („akcja na inteligencji” i inne) w masowych grobach, bez oznaczenia miejsca pochówku.
Potem Niemcy rozkazali część nagrobków wywieźć celem użycia ich przy budowie dróg.
.Po wojnie pozostali przy życiu Żydzi podejmowali różne próby przypomnienia ofiar - tych pochowanych w bezimiennych i niewiadomych grobach na cmentarzu i tych, których zamordowano w Treblince. Ale i te pomniki zostały częściowo zniszczone.
Niektórzy ocaleni Żydzi, ący po wojnie osiedlili się na nowo w swoim rodzinnym mieście, znaleźli tam miejsce wiecznego spoczynku, jakkolwiek nie zawsze - na zawsze, jak w przypadku znanego lekarza, dr. Fabiana Warszawskiego, który zmarł w 1963 roku, a którego prochy zostały podobno przewiezione do Warszawy, albowiem jego grób został sprofanowany.
Historia żydowskiego cmentarza stanowi również część historii miasta i jego mieszkańców.
Mojego pierwszego „rozmówcę w Tomaszowie”, członka ewangelickiej gminy, zapytałam w lutym 1993 o żydowski cmentarz. Pokazał mi położenie na planie miasta i opisał stan zniszczenia i zaniedbania. Na moje pytanie, czy można by coś zrobić, odpowiedział pytaniem: „A któż ma to robić?”. Na to i ja nie miałam odpowiedzi.
W maju tamtego roku poszłam na to smutne miejsce, którego nagrobki są jedynym widocznym znakiem żywotnej niegdyś w tym mieście gminy żydowskiej. Ale i kamienie świadkowie walą się, ulegają rozpadowi i zmazaniu - naturalnemu procesowi czasu. Czy jednak w tym wypadku nie przyszło to o wiele za wcześnie?.
W parwdzie historyczno-dokumentalna rekonstrukcja nie wraca ludziom życia, ale czy my, urodzeni później, nie powinniśmy przynajmniej podjąć próby poznania tego, co zostało doszczętnie zniszczone?.
Moje dalsze badania życia w Tomaszowie Mazowieckim w czasie przed II wojną światową zawiodły mnie w kwietniu 1994 roku do Tel Avivu, gdzie miałam możliwość przeprowadzenia rozmów z ośmioma byłymi mieszkańcami Tomaszowa. Jednym z nich był Benjamin Yaari, przewodniczący Ziomkostwa Tomaszów Mazowiecki w Izraelu.
Ku mojemu zaskoczeniu, otrzymałam od niego we wrześniu 1994 list, w którym mi doniósł, że właśnie wrócił z kilkudniowego pobytu w mieście swojego dzieciństwa i młodości i że na widok żydowskiego cmentarza w ruinie postanowił zapewnić i uwiecznić pamięć o tym cmentarzu i zarazem o żydowskiej gminie w Tomaszowie Mazowieckim. Bez zastanowienia zgłosiłam moją pomoc.
W sierpniu 1995 plan Benjamina Yaari doczekał się realizacji. Przybył z Izraela razem ze swoim wujkiem, Szlomo Birensztokiem. Ja przyjechałam do Tomaszowa z Berlina i wraz z czterema mieszkańcami dzisiejszego Tomaszowa stanowiliśmy przez cztery tygodnie niezwykłą grupę roboczą.
Akurat właśnie na żydowskim cmentarzu, po hebrajsku nazwanym „Dom Wieczności”, a także i „Domem Życia”, żydowscy mieszkańcy Tomaszowa ożyli dla mnie na nowo, gdy usłyszałam wszystkie te liczne opowieści i wspomnienia Szlomy i Benjamina w czasie odczytywania przez nich epitafiów na nagrobkach.
Szlomo i Benjamin zamieszkali na ten okres w domu mojej tomaszowskiej przyjaciółki, Urszuli Trocha, która swoim talentem organizatorskim i szczerym zainteresowaniem dla sprawy popierała nas we wszystkim i umilała nam pobyt swoją serdecznością i gościnnością. Nawet w trudnych i smutnych godzinach wspomnień czuliśmy jej opiekę.

Wymownymi śladami protestantów są jeszcze dzisiaj zachowane dwa ewangelickie kościoły: mały, wcześniej zbudowany kościół przy placu Kościuszki, większy, w gotyckim stylu, wzniesiony z brązowej cegły i uroczyście zakryfikowany w 1903 roku kościół Zbawienia przy ulicy Antoniego, który służy dzisiaj jako Dom Boży nielicznej polsko-ewangelickiej gminie. Na nagrobkach na ewangelickim cmentarzu można znaleźć niemieckie nazwiska znanych w swoim czasie w mieście osobistości.

Nie ma natomiast śladu po Wielkiej Synagodze w Tomaszowie , wzniesionej w latach 1864-1878, gdzie w czasie od 1928 do 1936 działał i wygłaszał swoje mowy rabin Samuel Ha-Lewy Brot, przywódca ruchu Mizrachi i poseł na Sejm.

Pod koniec października 1939, przy aktywnym współudziale miejscowych nazistowskich folksdeutschów synagoga została spalona i całkowicie zniszczona, tak samo jak dwie bóżnice, przy Warszawskiej i przy Jerozolimskiej ulicy.

Nie ma w dzisiejszym Tomaszowie Mazowieckim żadnej tabliczki informującej o żydowskich domach modlitwy, ani w ogóle żadnej tablicy pamiątkowej. Jedynym widocznym znakiem, że miasto to było kiedyś kolebką kwitnącej żydowskiej gminy, jest całkowicie zaniedbany żydowski cmentarz, leżący daleko od centrum miasta, lecz sąsiadujący z cmentarzem katolickim i ewangelickim.

Dzieje tego cmentarza stanowią w zasadzie odbicie historii Żydów w Tomaszowie oraz ogólnie sytuacji całego miasta.

Cmentarz pełnił w życiu gminy żydowskiej swoją ważną rolę, a „Chewra Kadisza" - „Bractwo Pogrzebowe" było jedną z najważniejszych organizacji w miasteczku.

W Tomaszowie Mazowieckim, tak samo jak w innych miastach, w drugiej połowie XIX wieku, rytuał pogrzebowy i przepisy cmentarne wywoływały gwałtowne spory pomiędzy Żydami ortodoksyjnymi, a reformowanymi. Pozostały jeszcze do dzisiaj mur cmentarny zawdzięczał zaś żydowski cmentarz w Tomaszowie Mazowieckim znanemu kupcowi, Dawidowi Halpernowi, długoletniemu prezesowi żydowskiej gminy.

W polskojęzycznej żydowskiej gazecie „Izraelita" z 22/8/1878 czytamy, że: „Oprócz zakupienia karawanu do przewożenia zmarłych, których wożono zwykłymi kolasami, wprowadził on również inne, ważne ulepszenia, jak mur wokół cmentarza oraz ustanowił przepisy cmentarne".

W żydowskiej prasie w Tomaszowie z lat międzywojennych znajdują się relacje o uroczystościach pogrzebowych znanych w mieście osobistości. Zaznacza się, w długiej, kilometrowej drodze na cmentarz, przyłączali się do orszaku pogrzebowego także nieżydowscy mieszkańcy. I tak, na przykład, „płynęła masa ludności" na pogrzebie syjonisty, Arona Lichtensteina w 1928 roku oraz bundysty, Abrama Jakubowicza w 1933 i także nieżydowscy notable miasta wygłosili przemówienia nad grobami.

Pod niemiecką okupacją w czasie II wojny światowej Żydzi Tomaszowa musieli w grudniu 1940 przeprowadzić się do getta, wyznaczonego w jednej z dzielnic miasta, gdzie żyli w niezwykłej ciasnocie. W grudniu 1941 getto zostało izolowane, zamknięte. W czasie tym żydowski cmentarz stał się miejscem zbiorowych mogił dla licznych żydowskich dzieci i dorosłych, którzy, przy straszliwym głodzie jaki powstał w getcie, wykradali się dla zdobycia żywności. Policjanci zabijali ich bez litości. Zwłoki zastrzelonych zbierała żydowska Służba Porządkowa. Ładowano je na konny zaprzęg i wierzono na cmentarz, a drogę znaczyły krwawe pasma pozostające na bruku miejskim. Na cmentarzu zakopywano zabitych bez żadnego rytuału i bez obecności ich bliskich. W ten sposób grzebano także zwłoki zmarłych

Mimo wysiłku niemieckich i żydowskich fabrykantów wokół ożywienia zakładów przemysłowych, niewiele udało się wskrzesić. Tomaszów Mazowiecki na przestrzeni całego okresu międzywojennego należał do trzech miast w Polsce o największym bezrobociu.
W 1930 ludność miasta składała się w 27% z Żydów, 9% Niemców i 68% z Polaków.
Jak wyglądało współżycie ludności Tomaszowa Mazowieckiego w tych trudnych warunkach gospodarczych? Jak kształtowały się stosunki między różnymi grupami ludności?
Żydowski pisarz, Zusman Segałowicz, który przebywał w mieście w lipcu 1936 napisał: „Doprawdy, oryginalne to miasto, w którym kominy fabryczne wyłaniają się z zieleni". I dodał, że również stosunki pomiędzy trzema grupami ludności wydają mu się bardziej ludzkie i przyjaźniejsze niż w innych miastach (vide: Tomaszów, Ilustrowany Miesięcznik, lipiec 1936).
W innym natomiast artykule, żydowski autor z Tomaszowa pisze o stopniowo nasilającej się „trudnej atmosferze antysemickiej nagonki", która ogarnęła również społeczeństwo Tomaszowa.
W swojej zmiennej i bolesnej historii, stracił Tomaszów bezpowrotnie - z niewieloma tylko okresami wzrostu i prosperity - kulturalną różnorodność swojej ludności.
Ostatecznie - w wyniku niemieckiej polityki zagłady w czasie II wojny światowej.
Ter or okupanta spowodował duże straty wśród polskiej ludności Tomaszowa. Żydowska ludność została niemal doszczętnie wymordowana w Treblince.
W styczniu 1945 folksdeutsche rzucili się do ucieczki na Zachód. Ci, co nie zdążyli się ulotnić, opuszczali swoją polską ojczyznę w latach następnych, często po wyjściu z obozów internowania i osiedlali się w Niemieckiej Republice Federalnej.
Niewielu tylko Żydów z Tomaszowa uniknęło zagłady. Ci, co przeżyli, zostali albo wyzwoleni z obozów na terenie Niemiec, albo uratowała ich ucieczka do Związku Radzieckiego na początku wojny, względnie przeżyli na fałszywych papierach jako Polacy w Polsce, czy w Rydze, albo gdzie indziej.
Gdy po wojnie wrócili do swego rodzinnego miasta, zatrzymali się przeważnie tylko na krótko. Dla wielu z nich Polska stała się cmentarzem ich rodzin, bliskich i krewnych.
Innych, zwłaszcza po pogromie w Kielcach w lipcu 1946, odstraszył wrogi stosunek do powracających Żydów.
Żydów z Tomaszowa można dzisiaj spotkać w Izraelu, w USA, Australii, Kanadzie, Francji i innych krajach.
Co dzisiaj w tym mieście może znaleźć historyk, którego wytkniętym celem jest zbadać stosunki pomiędzy grupami ludnościowymi w Polsce przed II wojną światową, na przykładzie prowincjonalnego miasta, Tomaszowa Mazowieckiego.
Czy istnieją ślady grup ludności, które już w tej miejscowości, względnie w tym kraju nie żyją, które jednak w sposób decydujący zaznaczyły się w historii i rozwoju miasta?
Na pierwszy rzut oka śladów takich jest bardzo mało. Dopiero po dokładniejszym lokalnym rozeznaniu można zrekonstruować budynki i miejsca świadczące o dawnej egzystencji gminy żydowskiej oraz ewangelicko-niemieckiej i ich działalności w Tomaszowie. A więc: kilka wspaniałych kiedyś willi żydowskich i niemieckich fabrykantów oraz przynależne do tego, przeważnie wznoszące się w bezpośrednim sąsiedztwie stare zabudowania fabryczne z kominami: szkoły, jak np. niemiecka szkoła im. Mikołaja Reja przy ulicy Tkackiej, a tuż naprzeciwko żydowska łaźnia rytualna - mykwa, dzisiaj służąca za halę targową; albo - żydowskie gimnazjum przy ulicy Piłsudskiego.

Na zakończenie pracy, która trwała równo miesiąc, spotkaliśmy się z dziennikarzami razem z sekretarzem miasta, z duchownymi Kościoła Katolickiego i z wszystkimi naszymi pomocnikami, którzy z oddaniem pracowali. Wyraziliśmy im nasze serdeczne podziękowanie za ogromną pomoc. Cieszyliśmy się, gdy przyrzeczono nam, że w przyszłości cmentarz żydowski będzie chroniony i utrzymany w czystości.
Pamiątki z przeszłości nie opuszczą nas i serce nie pozwala uwierzyć, że skończyło się życie Żydów w mieście, w którym się urodziłem i wyrosłem. Wierzymy w lepszą przyszłość, w której nie będzie więcej wojen, nie będzie zagłady. Nigdy więcej!
Urodziłem się w Tomaszowie w roku 1911. Opuściłem miasto w 1939 w drodze do Izraela. Dotarłem do kraju 01.09.1939 - w dniu wybuchu wojny. Wróciłem do Tomaszowa tego roku - 1995 i na cmentarzu żydowskim w mym rodzinnym mieście zamknąłem koło - uczczeniem pamięci gminy, która już nie istnieje.

Szlomo Birensztok

„Tutaj na uboczu leży..."

Polskie miasto i jego żydowski cmentarz

Tomaszów Mazowiecki, jedno z najmłodszych polskich miast - prawo miejskie otrzymało w 1830 - było początkowo rodzinnym miastem przeróżnych grup etnicznych, albowiem założyciel, hrabia Antoni Ostrowski, pionier uprzemysłowienia i zwolennik reform społecznych, zaprosił do osiedlenia się na równych warunkach w nowo przez niego założonej miejscowości fabrycznej zarówno niemieckich sukienników i tkaczy, jak i żydowskich kupców oraz wyrobników.
Pod koniec XIX wieku najliczniejsza była ludność żydowska. W roku 1892 żyło tam 7.786 Żydów, 5.505 protestantów pochodzenia niemieckiego oraz 5.480 katolików.
Na początku XX wieku, wskutek ucieczki z rolnictwa i wzrastającej industracji zmienił się podział ludnościowy: większość stanowiła ludność polska - katolicka, protestanci i Żydzi byli mniejszością. Ludność żydowska była pod carsko-rosyjską władzą traktowana gorzej i miała uszczuplone prawa.
Wraz z końcem pierwszej wojny światowej i odrodzeniem Polski, warunki gruntownie się odmieniły. Polacy znaleźli się w swoim własnym państwie, Żydzi i Niemcy stali się obywatelami polskimi i zarazem członkami mniejszości narodowych w państwie polskim, które w trakcie o ochronie mniejszości musiało im zagwarantować autonomię kulturalną, a to w okresie międzywojennym było powodem wielu dysput i sporów.
Pierwsza wojna światowa pod niemiecką okupacją i jej rabunkowymi rekwizycjami i sparaliżowaniem pracy wszystkich fabryk, zrujnowała również tomaszowski przemysł tekstylny, a podjęty na nowo ekonomiczny początek był utrudniony wskutek odpadnięcia wielkiego rosyjskiego rynku zbytu.

Podróż do Tomaszowa

We wtorek, dnia 15.09.95 przybyliśmy samolotem Polskiego Towarzystwa LOT do Polski. Warszawa przyjęła nas ulewnym deszczem. Weszliśmy na jadący do Tomaszowa autobus, który jechał powoli, zatrzymywał się po drodze w miasteczkach i wsiach, których nazwy wzbudzały we mnie wspomnienia przeszłości. Z tęsknotą wspomniałem kipiące życie Żydów w tym rejonie wspomnienia obrazy z przeszłości.
Przybyliśmy do Tomaszowa do domu gdzie stacjonowaliśmy przy ulicy Szkolnej. W pobliżu była ulica Polna, gdzie pod numerem 22 była kiedyś moja szkoła „Talmud-Tora". Nie usłyszałem dziecięcych żydowskich głosów uczących się Tory. Ocknąłem się szybko z marzeń, nie pozostał żaden znak po naszej przeszłości, nie ma Żydów. Celem naszej podróży było odnalezienie grobowców na żydowskim cmentarzu, ich wykrycie, zarejestrowanie i sfotografowanie, by zachować pamięć i świadomość przeszłości Żydów w naszym mieście, aż do zagłady Żydów Polskich przez nazistów niemieckich 50 lat temu, w tym również Żydów z Tomaszowa.
Zaraz po naszym przybyciu do Tomaszowa spotkaliśmy - Benjamin i ja - Panią Beatę, która przyjechała z Niemiec, by pomóc w naszej pracy oraz kilku miejscowych ludzi, którzy chcieli pomóc. Omawialiśmy plan pracy, który przygotowaliśmy jeszcze przedtem. Zaprosiliśmy robotników i już nazajutrz rano przystąpiliśmy do pracy.
Cmentarz był bardzo zaniedbany. Niektóre nagrobki były wyrwane z miejsc, inne leżały na odwrót z napisem do ziemi. Wiele były rozbite, złamane, szczególnie nagrobki sporządzone z marmuru. Mur cmentarza był w jednym miejscu złamany i chłopcy z okolicy grali tam w piłkę nożną. Także dostęp do grobowców był trudny. Ciernie i krzaki uniemożliwiały zbliżenie się, a w niektórych miejscach były śmiecie i brud.
Praca była trudna: należało przewracać kamienne nagrobki, ciężkie, oczyszczać je, by można było odcyfrować napisy. Od rana do wieczora pracowaliśmy, łącznie z robotnikami, z ogromnym zainteresowaniem i pilnością - można rzec - z entuzjamem. Odkryliśmy przepiękne grobowce, na których wyryte były delikatne kwiaty, napisy, świeczniki, księgi i rozmaite znaki i ozdoby. Na większości nagrobków słowa wyryte były po hebrajsku, a na niektórych także po polsku.
Wiedzieliśmy, że musimy tą robotę zrobić dla następnych pokoleń, aby znali i pamiętali dzieje naszego miasta.
Nie wolno nam zapomnieć naszych rodzin, naszych przyjaciół i sąsiadów oraz całej naszej gminy, a to jest właśnie ostatnia i jedyna pozostałość na uczczenie ich pamięci na wieki wieków.
Same miasto zmieniło się bardzo w moich oczach. Wiele domów zostało zniesionych, granice miasta zostały rozszerzone. Ogromna zmiana w porównaniu z owym miastem, które ja pamiętam. Nie widać na ulicach sprzedawców nafty, nie widać wozów albo dorożek zaprzęganych w konie, są natomiast sygnały świetlne, auta, szyldy oświetlone elektrycznie. Ludzie ładnie ubrani, ulice czyste, dużo zieleni i roślin, ładne parki miejskie. Ładne miasto, lecz nie ma w nim ani jednego Żyda, żadnego znaku po bogatym w treści życiu tutejszch Żydów. Koniec okresu, zamknięty krąg życia Żydów w Tomaszowie.

tych danych teren cmentarza wynosi przeszło 26 dunamów. Początkowo oznaczaliśmy szeregi od pierwszego (1) przy wschodnim murze do szeregu 20 graniczącego z murem zachodnim, w tej części. Na dalszych częściach szeregi zapisane od 21. itd.
Każdy nagrobek w danej linii posiada swój numer trzycyfrowy (z południa na północ), i tak każdy nagrobek posiada 5-cio liczbową cyfrę tożsamości. Na murze nagrobka wypisywaliśmy jego liczbę tuszem deszczoodpornym.
W rejestrze nagrobków mamy 6 kolumn, a mianowicie:
w pierwszej kolumnie - nazwisko i imiona
w drugiej kolumnie - imię ojca
w trzeciej kolumnie - imię męża (u kobiety)
w czwartej kolumnie - rok śmierci
w piątej kolumnie - inne znaki rozpoznawcze:
znak * (gwiazda) - modlitwa pośmiertna
znak ** oznacza napis słów pogrzebowych lub wyrazów chwały
znak „ę" oznacza, że istnieje u nas fotografia danego nagrobka
znak „ą" oznacza, że istnieje przeźrocze
w szóstej kolumnie - numer, który daliśmy każdemu nagrobkowi.

Na prawo od głównej bramy znaleźliśmy stertę nagrobków. Były kamienie grobowe, które Niemcy wyciągnęli z cmentarza i wyłożyli nimi place postoju ciężarówek i autobusów, w różnych dzielnicach miasta.
Po zakończeniu wojny Zarząd Miasta zebrał te nagrobki i ułożył je w jednym miejscu - właśnie tu.
Rozebraliśmy tę stertę, starając się odczytać z nich napisy, ale zdołaliśmy tylko odczytać niewiele, gdyż ciężarówki swoimi kołami wymazały litery. Te, które potrafiliśmy odczytać, otrzymały dwie pierwsze cyfry 90.

Na cmentarzu znajduje się budynek (były Dom Pogrzebowy), a w nim mieszka para starców, ubogich, chorych, a bardzo sympatycznych. Mężczyzna opowiedział nam o wieloletniej jego przyjaźni z kierownikiem i głównym grabarzem cmentarza nazwiskiem Jechi Ajzman. Opowiedział z bólem, jak to pewnego dnia przyszli na cmentarz dwaj uzbrojeni Niemcy i zastrzelili Ajzmana obok jego domu.

Na kilku cokołach nagrobków znaleźliśmy wyryte firmy wykonawców nagrobków:
1. Kamieniarz (Goldberg) Warszawska 44, Tomaszów .
2. Baczyński, Krzyżowa 19, Tomaszów.
3. C.H. Lewenberg, Piotrków, Litewska 33
4. Satas, Łódź, ul. Zgierza 30

Redaktor

Prace odbywały się w dwóch grupach: pierwsza, z Birensztokiem na czele, miała za cel, z pomocą pił i toporów wyrąbanie wolnego dostępu do grobowców oraz wydobywanie żelaznymi łomami nagrobków z ziemi. Druga grupa, z Panią Beatą, nauczycielem Wojniłowiczem, Michałem i Benjaminem oczyszczała grobowce i odczytywała napisy wyryte na nich. Wykryto przy tym piękne i wspaniałe rzeczy.
Po tygodniu korespondenci miejscowej prasy mieli z nami wywiad, w wyniku którego opublikowali artykuł p.t. „Tomaszowian z Izraela", w którym pisali o Żydach z Izraela przybyłych do Tomaszowa, by zająć się restauracją cmentarza żydowskiego i o działalności Związku Tomaszowian na świecie. W ślad za tym artykułem przybyli ludzie zainteresowani tym tematem. Na zakończenie miesiąca pracy zebraliśmy się w sali hotelu „Mazowsze" przy ulicy Antoniego; pracownicy oraz ludzie popierający plan i pomocni przy jego wykonaniu, z sekretarzem miasta na czele, dwaj księża, kierowniczka cmentarza katolickiego oraz korespondenci dwóch miejskich gazet.
Wygłoszono przemówienia i życzenia, łącznie z ciepłymi słowami Pana Sekretarza Miasta i udzieleniem odpowiedzi na pytania korespondentów. Jeden z dziennikarzy zapytał: „Dlaczego przyjechaliście do Tomaszowa by zająć się odnowieniem cmentarza dopiero w 53 lata od likwidacji gminy żydowskiej?" Nasza odpowiedź brzmiała: „Ostatki uratowanych Żydów, po opuszczeniu Polski zajęci byli odbudową samych siebie, zaaklimatyzowaniem się w nowym miejscu, zdobyciem zawodu, założeniem rodziny, wychowaniem dzieci. W Izraelu byliśmy też zajęci wojnami i walką o powstanie państwa staro-nowego. Tylko ostatnio, gdy już wyszliśmy na emeryturę, nadeszła pora zająć się tą obecną działalnością. To, co robimy na terenie tomaszowskiego cmentarza żydowskiego ma na celu oddanie honoru dawnym pokoleniom i przekazanie pamięci następnym pokoleniom".
Rozstaliśmy się z życzeniami pomyślności i owocnej współpracy.

Benjamin Yaari.

Uwagi i wskazówki dla zwiedzających żydowski cmentarz w Tomaszowie oraz dla interesujących się niniejszą książką

Nagrobki, z których wypisaliśmy imiona, nazwy i inne szczegóły znajdujące się tu w tytule „Lista Grobów", zostały przez nas naznaczane liczbami pięciocyfrowymi, gdy pierwsze dwie cyfry oznaczają liczby szeregów, a reszta, trzy pozostałe, to porządkowe cyfry w szeregu.
Pierwsza nasza robota poświęcona była wymierzeniu terenu i zapisowi wymiaru. Główna brama wejścia znajduje się przy ulicy Generała Grota Roweckiego między domami Nr 39 - 43. Długość od bramy na południu, aż do granicy z katolickim cmentarzem na północy, wynosi 213 metrów. Szerokość cmentarza (od domu 39 do 43) 63 metry. Długość ramienia północnego od ulicy Ugaja do ulicy Smutnej - 236 metrów, szerokość - 74 metry. Według

naszą prośbę. Przyjechawszy do Tomaszowa, zwróciliśmy się do Księdza Dziekana Grada, który nas serdecznie pozdrowił i skontaktował z Księdzem Kowalińskim. Na spotkaniu na terenie cmentarza Katolickiego w Tomaszowie z Księdzem Kowalińskim i Panią Kierowniczką cmentarza, zostaliśmy zapewnieni o gotowości udzielenia nam wszelkiej pomocy, a w pierwszym rzędzie - o dostarczenie wody. Zakupiliśmy 90-metrową plastykową rurę i tak woda została doprowadzona na żydowski cmentarz. W drugim tygodniu naszego pobytu w Tomaszowie byliśmy w ścisłym kontakcie z panem mgr Zbigniewem Dębcem Sekretarzem Miasta, który okazał wobec nas przychylny stosunek. Z jego inicjatywy Zarząd Miasta posłał materiały budowlane oraz robotników, którzy zamknęli szeroki wyłom w murze ogrodzenia cmentarza. Nad główną bramą ulokował Zarząd Miasta szyld z nazwą miejsca i ze wskazówkami co do wstępu na teren cmentarza. Sekretarz Miasta poinformował nas również o działalności wychowawczej wśród uczniów dwóch szkół graniczących z cmentarzem. W celu wyjaśnienia charakteru tego miejsca i nauczenia szacunku do niego, a także nie korzystać z terenu cmentarza dla zabaw sportowych.

Dnia 15.09.95 przyjechaliśmy do Polski (Szlomo Birensztok i Benjamin Yaari). Wzięliśmy z sobą plany prac, chemikalia do czyszczenia nagrobków (w tym materiał, który służył do czyszczenia Sciany Płaczu w Jerozolimie), narzędzia pracy i miernicze, aparaty fotograficzne itd.

Tego samego dnia przybyliśmy prosto z lotniska do Tomaszowa. Gościliśmy w domu rodziny Trocha, która przyjęła nas przyjaźnie. Kontakt z rodziną Trocha nawiązaliśmy dzięki Pani Beacie Kosmala, która zamieszkała u nich, z przerwami, w ciągu trzech lat. Pani Kosmala, historyk z Berlina zajmuje się badaniem stosunków między Polakami, Niemcami i Żydami w mieście Tomaszów w okresie między dwiema wojnami światowymi.

Obecnie nie ma Żydów w Tomaszowie, dlatego przybyła Pani Kosmala do Izraela przed trzema laty i tu spotkała ziomków z Tomaszowa, żyjących w Izraelu. Gdy Pani Kosmala dowiedziała się o naszym planie, wyraziła chęć współpracy z nami na cmentarzu. Tego samego dnia, gdy my obaj przybyliśmy do Tomaszowa, ona zjawiła się również, przybywając z Berlina i odtąd brała żywy i czynny udział w projektowaniu i wykonywaniu pracy na cmentarzu.

Szczęście nam dopisało, ponieważ robotnicy, których wynajęliśmy okazali się nie tylko pilni lecz również zaangażowani emocjonalnie w wynajdowaniu nagrobków. Na ogólnym zebraniu Związku Tomaszowian w Izraelu w listopadzie 1994 była mowa o wykryciu 250 nagrobków pozostałych w Tomaszowie, z których należało odcyfrować napisy i szczegóły. Po miesiącu pracy odkryliśmy ponad 2000 nagrobków, z tego z ponad połowy odczytaliśmy nazwiska pochowanych tam Żydów. Zdołaliśmy też, oprócz nazwisk i dat odczytać wyrazy poświęcenia czy modlitwy, które były wyryte na kamieniach. Nieraz dało się słyszeć okrzyki z ust Szlomo - znak, że wykrył znajome mu nazwisko. Przeżyliśmy przy tej pracy wiele wzruszających chwil.

W pierwszych tygodniach, brał udział w pracy miejscowy nauczyciel Pan Jerzy Wojniłowicz, badacz okresu okupacji niemieckiej w Tomaszowie, który od kilku lat utrzymuje listowny kontakt z naszym kolegą, Mosze Wajsbergiem.

Drugiego dnia naszej pracy na cmentarz przybył z Panem Wojniłowiczem młody człowiek, Michał Rzeźnik, który uczy się języków hebrajskiego i żydowskiego przy pomocy słownika. On również pracował z nami w ciągu dwóch tygodni, aż do rozpoczęcia roku szkolnego, z wielkim zainteresowaniem i pragnieniem pomocy.

Przedmowa

Szanowni Czytelnicy!

W imieniu moim i tych wszystkich, którzy pracowali w tym roku na żydowskim cmentarzu w Tomaszowie Mazowieckim i wzięli udział w przygotowaniu i redakcji tej książki, proszę o wybaczenie, jeśli czymkolwiek obraziliśmy pamięć i honor Kogoś z umarłych lub ich rodzin podczas pracy w terenie, lub przy przepisywaniu skryptów z nagrobków. Czyniliśmy to wszystko dla uczczenia pamięci i honoru Żydów Gminy Tomaszów Mazowiecki.
Latem 1994 roku odwiedziłem w ciągu dwóch dni moje rodzinne miasto Tomaszów.
Chodziłem ulicami miasta, przystawałem przy domach, w których kiedyś mieszkali członkowie mojej rodziny, czy też koledzy i towarzysze z ławy szkolnej, lub ruchu młodzieżowego. Przywołałem wspomnienia i rozmawiałem bezgłośnie ze ścianami domów. Nie otrzymałem odpowiedzi, lecz ulżyło mi.
Drugiego dnia po południu udałem się na żydowski cmentarz. Ktoś mi powiedział, że widział tam nagrobek mojej babci. Główna brama cmentarza była zamknięta. Poszedłem przez cmentarz katolicki, patrzyłem na grobowce świecące bielą, na mnóstwo kwiatów i na wielu odwiedzających, zajętych czyszczeniem i pielęgnacją terenu. Gdy przekroczyłem granice cmentarza żydowskiego zrobiło mi się ciemno w oczach. Miejsce podobne było do dżungli: nagrobki pokryte były mchem, grzybami i warstwą kurzu. Trawy i krzewy zagradzały dostęp do nagrobków. Starałem się odcyfrować imiona wyryte na kamieniach, lecz nie udało mi się. Smutny ten stan wprawił mnie w przygnębienie i postanowiłem szukać drogi do jego zmiany. Po powrocie do kraju opowiedziałem o tym moim towarzyszom z Ziomkostwa Tomaszowskiego. W listopadzie 1994, na ogólnym zebraniu uchodźców z Tomaszowa w Izraelu, został podany i przyjęty plan działania. Z końcem tego roku przedstawiłem ten plan Komitetowi w Nowym Jorku, który go zatwierdził z entuzjazmem. Przystąpiliśmy do wykonania. Pod koniec stycznia 1995 wysłaliśmy list do Rady Miasta Tomaszowa Mazowieckiego, w którym przedstawiliśmy nasz plan i również naszą prośbę o otrzymanie planu cmentarza i o doprowadzenie wody na miejsce. Równocześnie szukaliśmy drogi i systemu dla wykonania tej pracy. Korzystaliśmy z pomocy znawców Jerozolimskiego Muzeum, inżynierów chemii, ludzi kompetentnych w pracach nad zabytkami historycznymi oraz cmentarzami. Po upływie czterech miesięcy, gdy nie nadeszła odpowiedź z Rady Miejskiej Tomaszowa, zwróciliśmy się do Ambasady Polskiej w Tel Avivie z prośbą o pomoc. Pierwszy Sekretarz Ambasady wysłał list w naszej sprawie i prędko nadeszła odpowiedź od Prezydenta Miasta Tomaszów do Ambasady Polskiej w Tel Avivie. Równocześnie otrzymałem list od Sekretarza Miasta Tomaszów, w którym popiera plan odnowienia cmentarza żydowskiego w mieście. Do listu załączony był plan okolicy cmentarza. Jeśli chodzi o naszą prośbę dostarczenia wody na teren, powiedziano nam, że doprowadzenie wody na teren cmentarza jest związane z poważnym nakładem finansowym i niestety Zarząd Miejski nie rozporządza w tym roku budżetem na ten cel. Próbowaliśmy nawiązać kontakt z Kościołem Katolickim w Tomaszowie, wiedząc, że na cmentarz katolicki graniczący z żydowskim, jest dostawa wody. Dzięki pomocy Ojca Klasztoru Dormicion w Jerozolimie, Pana Nikolasa Engrnder, dostaliśmy kontakt z Księdzem Andrzejem Krefftem, Polakiem z Wurzburga, którego łączą stosunki osobiste z Tomaszowem i On przedstawił tam

in Tomaszow are usually carved in a flat style and are not painted, a change of taste that comes from an external influence, the use of expensive stone, which should not be hidden beneath a layer of paint and is hard to carve, and through a distancing from tradition. "Modern" headstones made of cheap, local sandstone, which is easy to carve, show a tendancy to return to three-dimensional depth carving. Realistic, sculptural carving also characterizes the oak tree headstones.

In conclusion: What do the headstones tell? They tell us that shapes and motifs were taken from other cultures, but almost without exception, were given meaning from our ancient tradition. This tradition was alive and creative at least until after World War I. It may be possible that not every person could "read" the meaning of the symbolic representations immediately, but it seems that every person educated in books and tradition who thought deeply about what he saw on the headstone, understood the symbolism of the representations and their origins in the Torah, Bible, Mishnah and Gemara. The headstones tell, through description and inscription, of the deceased's position in the community from a religious point of view They tell of the deceased's virtues: proficient with the Holy Books, reciter of Psalms, giver of charity, a woman who keeps the three mitsvot, the good name of a person. The headstones praise the deceased, and ascribe to him virtues not always realized in life. The virtues express the collective ethos of a community which should be sought after, but which is not always achieved. And of course, they express what every headstone expresses: the break in life, the mourning of the kinsmen, the hope for the future, and acceptance.

Jerusalem, 30.12.1995 ***MIRIAM GUMPEL***

The seven-branch menorah and amphora vase decorate the headstone of R. Chaim bar Menachem, from the year 1895 (p. 17). Both are common symbols in Jewish art, from ancient coins, mosaic floors of synagogues from the time of the Talmud, Holy Books from the Cairo archives, to later holy objects, but on headstones in Poland the menorah is very rare. The seven-branch menorah, a symbol of the menorah that stood in the Temple and the hope of rebuilding it, was adopted as the symbol of our country. There is nothing in the epitaph to explain its appearance on this early headstone. which is otherwise a traditional headstone: lions holding a psalter and a crown above.

The inscription on the aforementioned headstone, which is the prayer "God, full of mercy," customarily said during funerals, appears in full on the panel of the headstone. The prayer "God, full of mercy" also appears on the headstone of Taba Raizel, from the year 1906 (p. 11) and on the front of a few dozen headstones in Tomaszow. It appears to be a phenomenon peculiar to this cemetery, since it sometimes appears on headstones in other places in Poland, but is usually carved on the back of the headstone.

About the style and time of the headstones. Two of the dated headstones are older: the headstone of Yacov from the year 1872 (p. 5, right) and the headstone from the year 1884 (p. 13). Both are gate headstones with columns, architrave and the rounded tympanum but without the horns. On the headstone of Yacov, with horizontal ends, the rounded upper structure is carved. Both are rich with symbolic descriptions and plant decorations. Their style of carving is realistic, with depth and three dimensions. Their style of inscription is also similar: beautiful, wide letters and precisely-spaced letters and words. Based on the similarity of these characteristics, I can also relate some of the other headstones to an earlier period, although I cannot read the dates on them, specifically, the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left); the headstone of Zvi Hirsch with the pelican representation (p. 14); the beautiful headstone with the protecting eagle (p. 15); and also the fractional headstone with the bird of death extinguishing the candles of life (p. 16).

In contrast, traditional headstones, starting with the 1890's and probably until the end of World War I, are carved in a flatter style, less realistic, based more on the colors than on the depth of the figures, since they usually were painted in different colors. The symbolic representations also became poorer, fewer in number and a bit more patterned. Such is the headstone from the year 1895 (p. 17); the headstone of Hanoch Henich from the year 1900 (p. 9); the headstone from 1910 (p. 3); the headstone of Itsche Frenkel (p. 10); and the two women's headstones from 1906 and 1910 (p. 11 and 12). In this period, family names appear in growing numbers and become steadily used. "Modern" headstones

The large bird pecking at his chest and spreading its wings on the architrave on the headstone of Zvi Hirsch is a rare representation on a Jewish headstone. It seems to be a representation of the pelican sacrificing itself for the sake of its nestlings and feeding them with its blood. This is a symbol of self-sacrifice originating in the Christian culture.

A large defending bird is standing on the upper structure of the headstone whose name and date are illegible (p. 15). This is an eagle spreading its wings over the upper, rounded shape of the headstone, like the dome of the sky, with his head bent forward. This seems to mean God's protection of he who seeks shelter in Him. This symbol, which also appears above Holy Arks, originates in the Bible: "He shall cover thee with his feathers and under his wings shalt thou trust" (psalms, 91:4). This headstone is skillfully carved, and the shapes are realistic and three-dimensional. It is a gate headstone: birds decorate the capitals of the columns, and the architrave is decorated with plants. Above the architrave there is an open book held by a pair of lions, and in between them there are boxes, possibly charity boxes or inkwells. A trace of faded writing appears on the boxes. Is it the Book of Life? The book also has faded traces of writing: the name of the deceased, Yehuda Yosef? It seems that the same interpretation is good for the eagle spreading its wings in the lower arch above the epitaph on the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left) and on the headstone from the year 1884 that I discussed above (p. 13): the protection and shelter of God.

A bird symbolizing death decorates a fraction of a headstone on which all that can be read is "This is a headstone of burial monument" (p. 16). This bird is spreading its wings and with its legs extinguishing the candles of life, which are in two candleholders guarded by a pair of heraldic lions.

We have seen that symbolic representations of the human figure appear in the shape of hands only: the blessing hands of the Cohen, the hand of the Levi pouring water, and the hand giving charity. There is no complete human figure among the headstones of Tomaszow, and it is very rare among Jewish headstones in general. Therefore, it is surprising to find a human face on the headstone of Hanoch Henich the Cohen (p. 9). Otherwise it is a traditional headstone, with a representation of the blessing hands and an open ark full of books, which indicates the deceased was a Cohen and educated. The face, placed together with a broken branch, a symbol of a break in life, inside the lower arch above the epitaph is a "face" of the setting sun. One line in the epitaph explains its appearance: "We will mourn lamentation and disaster, day turned into night, and he descended into grave."

each other and "supporting" a symbol, as they often appear on the headstone, which are a symbol of kingship, power and glory in general culture since early days, we can see that these animals are susceptible of more than one meaning. For example, on the headstone of Zvi Yitzhak, we see a pair of lions, "guardians of the gate," supporting a gate which symbolizes a kink of "temple" like the Holy Arks of synagogues, decorated with a crown (p. 5, left). The symbol of giving is found in this gate, and therefore the crown is interpreted as a crown of good name. Deer and an eagle also decorate the architrave, and between them is an eagle with wings spread. "Light as an eagle, fleet as a deer and strong as a lion to do the will of the Father," which in this case means to do charity? It is possible to draw this meaning, but it is not the only one. The deer seems also to symbolize the name of the deceased.

A beautiful headstone from the year 1884, rich with symbolic representations (p. 13, name unclear), is a gate headstone with columns and capitals, as is possible to see in the fragmented picture. The upper structure, the rounded tympanum, is surrounded by a strip on which the date of death can be read. The bottom of this strip is decorated with plants which end in a bunch of grapes. The inscribed strip surrounds a carving of a lion on one side and a deer on the other, guarding or glorifying a symbolic gate decorated with a large "crown of the Torah." It is a crown of Torah because inside it are scrolls of the Torah. Is it not also a "crown of a good name?" On the panel, under this inscription, there is the hand placing charity money in the box, opposite another bird on a branch, an eagle spreading his wings between them, surrounded by a half-circle. Indeed, "light as an eagle, fleet as a deer and strong as a lion." It will be shown that this eagle has an additional meaning. It is possible to try to "read" the rest of the symbolic descriptions: the Book of the Torah represents the generosity of the deceased, since the shape of a heart decorates it (?). Maybe the deceased's wife donated a Book of Torah in his memory? The bird on a branch can hint at that, since a bird which is not an eagle is often a symbol of a woman or her children. On the headstone of Bella Aidel, we can also see a bird with a branch on one side, and on the opposite, a hand giving charity (p. 12). The deer on the headstone of Zvi Hirsch, which is "bending" a tree with his leg, undoubtedly symbolizes the name of the deceased, since it does not signify any other symbol (p. 14, date unclear). This stone is also a gate headstone, whose columns are decorated with plants. The architrave is decorated with a bird and the representation of the aforementioned deer, surrounded by an open curtain, with a crown on his head which seems to hint at the "crown of good name." The strip surrounding the circle of the upper structure has an illegible inscription.

The Shabbat Menorah is the most common symbolic representation on women's headstones. It can appear in the form of two candleholders or a menorah with several branches, but in most cases, it is a three-branched menorah, as on the headstone of Taba Raizel Rosenberg, who passed on in the year 1906 (p. 11). On the headstone of Bella Aidel Ostrowich, who passed on in the year 1910, there appears a menorah with five candles on which the center candle is broken, a symbol of the woman's death, of which the candle will be lit no longer (p. 12). The Shabbat menorah symbolizes the three mitzvahs that a woman is obliged to perform. It has been said in the Mishnah "For three transgressions do women die in childbirth: for heedlessness of the laws of the menstruant, the dough offering and the lighting of the lamp (Shabbat 2:6).

A hand putting a coin in a charity box decorates the headstone of Bella Aidel, a symbolic description that relates to the mitzvah of giving charity. This symbolic description, in the shape of a charity box only, also adorns the headstone of Taba Raizel (p. 11). Here it is inside a symbolic gate, along with the Shabbat menorah; lions guarding the gate adorn it and "a crown of good name" decorates it. The symbol of giving charity also decorates headstones of men, especially the early ones. On the headstone of Zvi Yitzhak, we can see a realistic inscription of this symbol (p. 5, left). Great importance is placed upon the mitzvah of giving charity, since it enhances the good name of the deceased.

A representation of a box on a headstone can also be an inkwell. On the headstone of R. Moshe Yehuda Knecht there is what appears to be an inkwell, since it is missing the padlock typically found on a charity box. The inkwell tells us that the deceased was a writer. It is possible that the representation of the four books on this headstone refers to the four books of the deceased, or an interpretation he wrote of four holy books (p. 6).

Animal representations appear in large numbers in Jewish art in general. They are often interpreted according to the popular verse from Avot: "Be bold as a leopard, light as an eagle, fleet as a deer, and strong as a lion to do the will of thy Father, who is in Heaven" (5:23). The lions, the deer and the birds that often appear, usually on the earlier headstones of Tomaszow, cannot always be explained by this verse. Lions can also decorate a headstone because the name of the deceased is Arieh, Leb or Yehuda. "yehuda is a lion whelp" was said in the blessing of Jacob (Genesis 49:9). Deer can decorate a headstone because the name of the deceased is Zvi, Hirsch or Naphtali. "Naphtali is a doe set free" symbolized the tribe of Naphtali (Genesis 49:21). A bird can symbolize the name of a woman Fayge, Zipporah. If we consider also the lions as "guardians of the gates," that is to say, heraldic lions standing opposite

representation of the Book of Psalms on this headstone symbolizes it. The psalm reciters were usually simple, God-fearing people, but not highly educated. The headstone of a person who knew a chapter of Gemara and its commentaries and could integrate Torah study with daily life is probably decorated with an open Ark with books in it.

The headstone of Yakov, from 1872, is decorated with this symbolic description (p. 5, right): the open Ark is within a frame in the design of a temple with columns and architrave, and a Torah crown glorifying from above. That is to say: there are holy books here.

The crowns are symbols of kingship and glory throughout the history of common culture. The glory of kingship is attributed to the Torah in "the crown of Torah." But the Mishnah is more specific about the crowns and speaks of several different kinds of crowns. "There are three crowns: the crown of the law (the Torah), the crown of priesthood, and the crown of kingship, but the crown of good name excels them all" (Avot, 4:13). Crowns appear many times on the headstones. To which one of the crowns mentioned above do they refer, and what do they glorify? Sometimes the combination of the other descriptions tells us, and sometimes the epitaph tells us. When the crown appears together with the symbol of the blessing hands, it is usually the "crown of priesthood." In all cases, the meaning of the "crown of good name" can combine with one of the other meanings, or this meaning alone is implied, because the "crown of good name" is more important than the others, as previously noted. In this case, inscribed on the epitaph we read: "deceased in good name," or "deceased in g.n." This inscription, in fact, appears on many traditional headstones and originates in the Babylonian Talmud: "Happy is he who was brought up in the Torah and whose labor was in the Torah and who has given pleasure to his Creator and who grew up with a good name and departed the world with a good name" (Babylonian Talmud, Berachot 17:7), and in the Bible, "A good name is better than precious ointment" (Ecclesiastes 7:1). "A crown of good name" comes to glorify the deceased since it is customary to speak of his good virtue.

A different crown from the four aforementioned is the fallen crown that comes to symbolize the mourning and lament of the kinsmen. This is the description on the headstone of R. Moshe Yehuda Knecht. The Fallen crown is described with a a ribbon on which is written "the crown is fallen from our head" (p. 6); this image is taken from the lament of the destruction of Jerusalem in the Book of Lamentations: "the joy of our heart is ceased; our dance is turned into mourning, the crown is fallen from our head, woe to us, that we have sinned" (5:15-16).

altar, because in a headstone without the gate structure, the horns appear alone (p. 3).

Headstones in the Shape of an Oak Tree are another group of headstones-R which were probably used specifically for people who died at a young age or before they started a family. An example of this is the headstone of Avigdor Samuelson, who passed on in 1933 (p. 7). Another one is the headstone of Yeshiyahu Warzager, who passed on at the age of 18, in the year 1917 (p. 8). The first one is designed as a gate with a gabled roof and acroteria, and the second is not of the gate type. The common thread between them is the broken oak tree. It is not only a broken tree, a broken branch or a broken flower, which appears on many headstones in Poland as a symbol of the break in life, which is death, as we can see in the headstone of Ze'ev Ben Michael (p. 3), but it is a definite big oak tree that in Tomaszow, at least, signifies the headstone of a young person. On the first headstone there is a realistic three-dimensional bas-relief of an oak whose broken trunk is carved on one side and whose body, which is designed with branches, leaves and acorns, falls over to the other side of the panel with the epitaph. The headstone of Yeshiyahu is designed entirely as a tree stump with a branch of oak attached to the bottom, and a panel with an epitaph attached to the trunk above. This broken or cut-off oak is "Allon Bachuth," the oak of weeping, a metaphor taken from the Bible: "But Debora, Rebekah's nurse, died and she was buried beneath Bethel under an oak and the name of it was called Allon Bachuth (Gen. 35:8).

"Allon Bachut" appeared earlier as a headline to an obituary on the untimely death of a young person, in the Hebrew newspaper published in Poland: "HaTsfira" (no. 68, April 21, 1900).

Common Symbolic Representations. Some of the most common descriptions on the headstones were meant to symbolize the religious status of the deceased in the community. The most common of them throughout the Diaspora is the pair of hands in the position of the blessing of the Cohens (priests), which indicates the headstone of a Cohen. On the Headstone of the Cohen Hanoch Henich, the blessing hands emerge from sleeves in a realistic fashion (p. 9). A pitcher and a bowl, or in the case of the headstone of Itsche Frenkel, a hand pouring water from a pitcher into a bowl, indicates that the deceased is from the tribe of Levi (p. 10). The roll of the Levi is to wash the hands of the Cohen in the synagogue before the blessing of the Cohens, a ceremony which took place in the Temple. Itsche Frenkel was probably also a member of a group of psalm reciters, "Tehilim Zoggers." These people used to get up early every day, summer and winter, and read the Book of Psalms together until the beginning of the morning prayers, before they went to their daily work; the

menorahs, front pages of books and marriage contracts (ketubot). Its meanings change in accordance with the object and time, beginning with the hope of redemption on coins of Bar Kochba until "This is the gate of the Lord into which the righteous shall enter" (Psalms, ch.118:20), a verse which decorates gates of synagogues, Holy Arks and Ark curtains. In spite of the profusion of gates in Jewish art, it seems that the structure of the gate of headstones is not only an imitation of conventional form but possesses symbolic meaning of its own, in addition to those aforementioned. The concept of the grave serving as a house for the deceased and entering it through a gate is ancient in Jewish culture as it is common in the general culture. In the Bible we can find a few references of an entrance gate to the next world, as is written in Job (38:17), "Have the gates of death been opened unto thee or hast thou seen the doors of the shadow of death?"

The forms of "horns" which decorate many gate headstones testify that unique Jewish symbolism is related to forms which originate in common culture. These forms are sometimes designed as horns and sometimes decorated with stylized plant motifs of palmetto. These "horns" are the acroteria, forms which decorated the lower corners of roof gables of buildings of the Hellenistic and Roman periods. They decorate ancient Greek headstones and Roman sarcophagi, stone coffins in the shape of a house.

These forms of "horns" reappear on the headstones as a result of the Neoclassic style, like the form of the gate. Reappear, I have said, because Jewish burial caves of the Second Temple period are decorated with gables and acroteria. There was no hesitation to adopt forms from the common culture and use them in traditional headstones but they were imbued with symbolic meaning from Jewish tradition. I received interesting evidence to the aforementioned from Mr. Yeshiyahu Kaveh, a carver of headstones in Israel, and a son, grandson and great-grandson of headstone carvers form Kalisz, Poland. In answer to my question about these forms his father used to carve on headstones, he answered that these were the horns of the sacrificial altar and that is what they were called by the headstone carvers in Kalisz. When he was young and worked in the family business, they decorated almost all the headstones with the horns of the altar. Therefore, it seems that these "horns" carry the symbolic meaning of the deceased's atonement for sins. This originated from the custom of the Cohen to cast the blood of the sacrifice upon the horns of the altar in order to atone for sins, as is shown many times in the Bible (Leviticus, ch. 4 and ch.9). It is also appropriate to mention here the biblical custom of the sinner to hold the horns of the altar in order claim sanctuary. It seems that great importance was attached to the horns of the

decorations are rarely found on traditional headstones in Poland before the Zionist movement.

The headstone of Michael Fried (?), dated 1910, is a traditional headstone for a person who was probably a Zionist, from a period before the international style (p. 3). Shown here are traditional symbols and a large Star of David over a book. Is it a Zionist book? If it had an inscription, it has worn away and disappeared. The headstone of Rachel Kirschbaum, dated 1936, is a "modern" Headstone of a woman who probably was not a Zionist, but was close to the Polish culture because her name is written both in Hebrew and in Latin letters (p. 4). It is adorned with the modern "victory wreath", and the Shabbat menorah, the traditional symbol found abundantly on women's headstones, as will be seen below, shown in a non-traditional form: diminished and in a circular frame.

There are many headstones of Zionists in Tomaszow. There is also a headstone whose inscription indicates that the deceased was one of the "Bund" Organization. Other headstones bear non-Hebrew inscriptions only, indicating assimilation into the general culture. Many headstones were stolen or broken because they were made of a more expensive stone than the Polish sandstone: granite or marble. Thieves broke many headstones made of sandstone in order to remove inlaid marble from them. I will say no more about them.

Headstones in the shape of a gate. Many headstones in Tomaszow are shaped in the form of a gate which contains a panel with an epitaph, that is to say, two columns with bases and capitals, an architrave, and an upper structure, the tympanum, above. The earlier headstones are usually topped by a semi-circular form, or in a few cases, when the top or the headstone is horizontal, the semi-circular shape is carved in it. For example, the headstone of Jacob, from 1873 (p. 5, right), and the headstone of Zvi Yitzhak (p. 5, left). It seems fit here to mention that on earlier headstones, it is possible to read the name of the deceased in capital letters at the beginning of the lines, and that's how I read the names on these two headstones. Later gate headstones are topped with a circular form, sometimes even with a gabled triangular form; in both cases they are decorated with two horn-like forms on both sides; R. Moshe Yehuda Knecht's headstone is an example of this (p. 6, the year is impossible to read).

It seems that the use of the shape of the gate on the headstones is influenced too by Romantic Neoclassicism. But the gate motif is one of the most common in Jewish art even earlier: in Holy Arks, Ark curtains (parochot), Hannukah

HEADSTONES WHICH TELL STORIES

The Jewish community of Tomaszow Mazowiecki numbered 13,000 people on the eve of World War II. In the Jewish cemetery there are scarcely a few hundred headstones to be found. The searching and cleaning project which took place this year added to the number. The pictures brought by Benjamin Yaari enable an initial and partial survey of these headstones. Since this cemetery began as a place of burial in the 1830's, one cannot expect more ancient headstones. The older headstones sank into the ground and were covered by layers of fallen leaves since it is a forested area. Those which were uncovered owe their good condition to the fact that they were covered with soil. But since most of the headstones are made of Polish sandstone, which is not preserved well over time, some of them were worn away and the epitaphs on them are hard to read. In addition, since most of the headstones dating from the 19th century are carved only with the first name and the name of the father, without the family name, clear pictures were not always taken. All this makes it difficult to "read" and understand those ancient headstones, which are rich in symbolic representations, and their artistic qualities are evident in spite of the ravages of time.

In order to understand Jewish headstones in Poland, one should not only read the epitaphs written on them and be impressed by their aesthetic design, but also to "read" the descriptive decorations on them, because architectural ornaments, objects, plants, animals, and even human forms that are described on them do not function merely as decoration, but also have meaning and intention to signify something.

I will begin with a "modern" group among the Tomaszow headstones. The headstone of R. Moshe, son of R. Yehuda Knecht, from the year 1930 (picture 1), and the headstone of R. Moshe Yoseph Salmonovitch (p. 2, unclear date), have a common "geometric" style. The style was influenced by the post-World War I international style in architecture: the form of the "gate" which is also commonly found in earlier headstones, as will be seen below, consists only of straight and circular lines. Two decorations characterize these headstones: the "victory wreath" and the Star of David. The "victory wreath" is made of laurel leaves and fruits, artificially arranged in a horizontal or circular line whose sides fall perpendicularly. This decoration is taken from the Neoclassical style of Western art. It symbolizes glory and victory because during the Classical period it was customary to decorate the victor with a laurel wreath. The Star of David on the headstones, which became a symbol of Zionism, symbolizes the subjects of glory and victory and that the deceased was a Zionist. Both

TRACES OF THE POLISH RESISTANCE IN THE CEMETERY

At the foundation of Tomaszow the Jewish community was small, and its residents did not feel the need for a cemetery within the city limits, but instead, they buried their dead in Ujazd, which was 15 kms. away from Tomaszow. As time passed and the community grew and blossomed, the city founders received a parcel of land from Count Ostrowsky, next to the Catholic and Lutheran cemeteries, all three of which were probably founded at the same time, because their size and area are equal. The date on which the cemetery was founded has been forgotten by the residents, and the headstones do not provide any clues. The headstones which today remain intact, albeit with inscriptions partially or completely worn away, still command the attention of connoisseurs of the art of sculpture and carving, because they are excellent works of art and delicacy, with flowery curves, corollas with lamps, books and charity boxes, hands open for a blessing, and other such extremely beautiful signs which show that the stonecarver was worthy of being a unique sculptor. Among the rest of the headstones, two which attract the attention of connoisseurs belong to two sisters who were buried on the same day, and each stone is carved with the white Polish eagle, in all his beauty and glory. According to the little that is known, the two sisters were killed by the Russians. Their names and date of burial were erased, and it is not known if they were killed during the 1831 rebellion or the 1863 rebellion. It probably happened in 1831, because 60 years ago, I had already questioned a few elderly people in this matter, and they couldn't remember any clear information to tell me.

The old people of the city have never stopped telling that in the year of the 1863 revolution, there was one Jewish woman from Tomaszow commanding a company of rebels, who passed through the city many times with the company, riding a horse. One Thursday, a market day, she gave a speech to the farmers who came to the city to sell their goods, arousing them and creating great enthusiasm to participate in the revolution. She was under the thumb of General Leangivitch, who supervised the fighting in Opoczno region, and her family name was Altschuler. According to this information, one can assume that the headstones with the Polish eagle are hers and her sister's. Another iron headstone, whose carvings are in Polish, and is surrounded by an iron fence, standing on Doctor Sznicer grave,.....

YAKOV STEINMAN

Germans, Jews and Poles met and talked together again in Tomaszow in an atmosphere of trust and brotherhood.

BEATE KOSMALA

THE HISTORY OF THE JEWS OF TOMASZOW, AT THE ONE HUNDREDTH ANNIVERSARY OF THE COMMUNITY, 1831 - 1931

Count Tomas Ostrowski, willing to found the settlement of Tomaszow, built a weaving factory in the center of a forest. All the lands were in his possession. To the newly-built settlement, he invited Germans who were specialists in textile weaving, and also Jews who were expert merchants. He gave all of them pieces of land and sold them wood to build houses, all on yearly credit.

The Jews bought from him all the weavings that were made in the weaving factory. They carried the merchandise on horse-drawn carriages for great distances and sold it in the markets.

After Count Tomas died (in 1817), his son, Count Antony Ostrowski, tried to gain recognition for Tomaszow as a city with the authorities in Warsaw, and also was active in granting the local Jewish people the status of a independent community. Until then, the Jews of Tomaszow belonged to the Ujazd community, which was where they took their dead for burial. Ujazd was a very old community, and the cemetery was as well.

In the year 1830, when Tomaszow was declared a city, the Jews were granted permission to establish an independent community in Tomaszow. In the year 1831, the Jewish community of Tomaszow was established, and in the following year, the city administrators approved the collection of taxes for the benefit of the Jewish community, to be taken from the "Mikveh", "Aliyah laTorah", kosher slaughtering, and memorial ceremonies.

Count Antony Ostrowski made a gift to the Jewish community, like he gave to the Catholics and the Evangelists, pieces of land to build three cemeteries.

The first headstone was placed in the Jewish cemetery in the year 1831, belonging to a non-local Jew who was buried there. At the time of the building of the cemetery, a "Hevrah Kadishah" was established in Tomaszow, and the establisher was Rebbe Lievke Zilber. His father was killed in a village called Cista, near Praga, during the 1831 rebellion.

MOSHE FEINKIND

time after having been erected. The few Jews who returned to resettle in Tomaszow after the war were buried there. This, however, was not to be their final resting place. This was the case of Dr. Fabian Warszawski, whose remains were transferred to Warsaw in 1963. The history of the Jewish cemetery is also, in part, a history of the people of Tomaszow.

In February, 1993 I inquired of a Tomaszowian member of the Evangelical community about the Jewish cemetery. He located the site on the city's map and noted the dereliction of the place. When I asked him if something could be done to remedy the situation, he asked "By whom?" To this I had no answer.

In May of that year I searched for this sad place, whose tombstones represent the only evidence of a once thriving Jewish community in this city. The tombstones appeared to have been ravaged by time and the elements, but in this case is it not much too soon? A historically documented reconstruction of a destroyed world cannot revive the victims. Is it not incumbent, however, upon the future generations to at least make an effort to recognize that which was destroyed?

My continuing investigations about life in Tomaszow Mazowiecki before the Second World War brought me, in April 1994, to Tel Aviv, where I met and interviewed eight former residents of Tomaszow. One of them was Benjamin Yaari, chairman of the Organization of Tomaszowians in Israel. To my great surprise, Mr. Yaari revealed to me in a letter in September, 1994 that he had recently visited Tomaszow, his birthplace and the city where he spent his childhood and youth. When he visited the city's devastated cemetery, he decided, there and then, to commemorate the Jewish cemetery as well as the Jewish community of Tomaszow. I offered my help without further procrastination. Mr. Yaari's project was realized in August 1995. He arrived in Tomaszow from Israel together with his uncle, Mr. Shlomo Birenstock, and I came from Berlin. Together with four other residents of Tomaszow we established an extraordinary work team. While we worked in the cemetery, also called "House of Life" in Hebrew, the Jewish inhabitants of Tomaszow came to life as Benjamin and his uncle discovered grave stones and spontaneously recounted stories about the people whose names were engraved on the stones. While working on the project, Benjamin, his uncle and I resided at the home of my friend Urszula Trocha, who, with the aid of her organizational skills, as well as her good will, helped us to solve everyday problems connected with our work and, in addition, "spoiled" us, to the best of her abilities, after hours. We felt ourselves sheltered, even at the most difficult moments of memory and pain. Something which I dared not dream about during my first visit to the city as a stranger suddenly materialized, as

Nothing remains of the great synagogue of Tomaszow, which was built in the years 1864-1878 and in which Rabbi Samuel Halevi, a Mizrakhi leader and member of the Polish Sejm between 1928-1936 lectured. It was burnt down in October 1939 together with two other synagogues, which were situated in Warszawska and Jerosolimska Streets, by Nazis of German extraction. Today there is no plaque or memorial in Tomaszow to commemorate the destroyed synagogues. The only visible sign of a once viable Jewish community in Tomaszow is to be found in the run-down Jewish cemetery situated far from the center of the city close to the Catholic and Protestant cemeteries. The cemetery itself reflects the history of the Jews of Tomaszow. The city's Hevra Kadisha played an important role in the life of the community as it did in all Jewish communities. Tomaszow, as well as other cities in the mid-19th century, witnessed disputes between the reformist and the ultra-orthodox trends with regard to proper burial rituals. On 22.8.1878 the Jewish newspaper in the Polish language Israelita carried an article about the merchant David Halpern who served as the community leader for many years and was instrumental in purchasing a litter for transportation of the deceased, who were until then carried by wagons. He also built the wall surrounding the cemetery (which is still in existence today) and set the standards for burials. The Jewish papers of Tomaszow, in the period between the two World Wars, contained articles about the funeral services of well-known Jewish personalities, which were held during that period. Non-Jews also participated in those funeral services which were long, drawn-out affairs, including a procession from the city to the Jewish cemetery. We have evidence to the fact that non-Jews gave eulogies at the funeral of the Zionist Aaron Lichtenstein in 1928 and that of Abraham Jakubowicz, a member of the Jewish Bund, in 1933.

The Nazi occupation forced the Jews of Tomaszow to move to the ghetto, in December, 1940, and to live under terribly cramped conditions. The ghetto was shut down in December, 1941. In that year the Jewish cemetery was filled by a great many graves of adults and children who were killed, mercessly, by the police for escaping the ghetto in an attempt to find food. Their bodies were collected by members of the Jewish police and piled atop wagons which left blood stains on the road to the cemetery. Relatives were not permitted to join the funeral processions, and no religious ceremony was held. The wagons were emptied into anonymous mass graves, together with the bodies of victims of Typhoid Fever and victims of torture. At a later period the Nazis issued orders to use tombstones for street paving.

After the war, some Jews attempted to erect memorials to their relatives who died here or in Treblinka, but part of the memorials were destroyed a short

another Jewish writer of Tomaszow wrote that the anti-Semitic poisonous incitement was slowly attacking the inhabitants of the city.

Tomaszow, which witnessed a great deal of perversity throughout its history, much suffering and little prosperity, lost its cultural uniqueness forever during the Second World War as a result of the destructive Nazi occupation policy. The terror regime imposed by the Nazis brought about great suffering and loss to the Polish population. Nearly all of the Jewish population was destroyed in Treblinka. The German inhabitants fled to the West in January 1940. Those who did not escape in time left later on, usually after having been imprisoned in the camps, and settled in Germany. Only a small number of Jews survived the death camps. Some of them were freed from various camps in Germany, others escaped to the USSR and survived, while still others survived by adopting a false identity in Poland, Riga, or in other places. If they returned to the city after the war, it was for a short while only. For many, Poland became the graveyard of their beloved ones. Others sensed an atmosphere of hate towards them, especially after the pogrom in Kielc in July 1946, and they, too, left. Jews from Tomaszow can be found today in Israel, the USA, Australia, Canada, France and other places.

What can a historian, whose object is to study the relations among peoples in Poland between the two World Wars, find today in a city like Tomaszow, which previously had a mixed population? Do any meaningful tracks remain today of the inhabitants who lived there at that time, and who are no longer there, inhabitants who influenced the development and history of the city? At first glance, one can find very few tracks, indeed. On closer examination, however, one can identify buildings and places, which are proof of the existence of Jews and German Protestants here in the past.

One can still find here private homes that previously belonged to Jewish and German industrialists who resided next to each other close to the old factories with the tall chimneys. Similarly, the German school "Mikolj-Rej-Volksschule" still stands in Tkacka Street opposite the Jewish bath house and mikvah used today as a market place. Also, remains of the Jewish high school can still be seen in Pilsudski Street.

Clear evidence of Protestants‘ life here are the two Evangelical churches: the smaller and older church is in Kosciuszko Platz and the larger one, a brown brick edifice built in 1903, which serves as a church for the small Polish Evangelical community, is located in Antoniego Street and called Erloser Kirche. The tombstones of the Evangelical church bear names of important local personalities.

A POLISH TOWN AND ITS JEWISH CEMETERY

Tomaszow Mazowiecki is one of the youngest cities in Poland. It was granted the status of "city" only in 1830. The origin of the city was as the home for various ethnic groups. The founder of Tomaszow was Duke Antoni Ostrowski, a pioneer and an industrial entrepreneur, as well as a business reformer. He invited German weaving craftsmen as well as Jewish weavers and businessmen to his weaving plants in Tomaszow. At the end of the 19th century the city of Tomaszow had a majority Jewish population. In 1892 there lived in Tomaszow 7,748 Jews, 5,505 German Protestants and 5,480 Catholics. At the beginning of the 20th century this balance changed as a result of the emigration of farmers due to the creation of jobs following upon the rise of industrialization. At this time, the minority Polish Catholic population became the majority, and the Jews and Protestants - the minority. - It must be remembered that the Jews, who lived under the Czarist rule in Congress Poland were a national minority possessing limited rights.

With the establishment of an independent Poland after the end of the First World War, conditions were radically altered. Poles found themselves living in their own state, and the Jews and Germans became Polish citizens enjoying autonomous cultural privileges which were granted to them by virtue of the agreement establishing the state. This resulted in many disputes and quarrels between the two World Wars.

In the First World War Germany conquered the region, plundered the factories, and the economy was paralysed. Following the war restoration of the textile industry was hampered by difficulties in marketing because of loss of the Russian markets. Despite the efforts of the Jewish and German industrialists, Tomaszow remained, between the two World Wars, one of the three Polish cities with the highest unemployment rate in the state. In 1930 the population was comprised of 27% Jews, 9% Germans and 63% Poles.

How did the inhabitants live under such difficult conditions? What were the relations among them? The Jewish writer Zusman Segalowicz, who visited the city in July 1936, expressed his impressions as follows: "...an original city, indeed, in which chimneys of the factories are surrounded by green trees". He went on to say that the relations among the three nations living in the city appeared to be more sociable and friendly than in other places ("Tomaszow". Ilustrowany Miesiecznik, July 1936). As opposed to this, in a different article,

had to be cleared and weeds and bushes had to be pulled out. From dawn to dusk, the entire team, including the local people, worked with devotion, willingness and enthusiasm. We discovered beautiful headstones which were delicately carved with flowers, coronas, candle holders, books, charity boxes, blessing hands, the six books of Mishnah, the five books of the Torah, and engravings in different styles. Most of the headstones are inscribed in Hebrew, beautifully carved, and some headstones were also inscribed in Polish. It appears that the headstone carvers were artists who infused their work with soul and love. We knew that it was our duty to do the job for posterity, so that people will know and remember the history of our city. We shall not forget our families, friends, neighbors and the entire community, of whom this is the last sign remaining in the region, and to perpetuate their memory for eternity. May their souls be bound in the bundle of life.

The city itself has changed a great deal, from my point of view: many houses have vanished, the spaces have grown larger. The city is vastly different from the picture in my mind; kerosene vendors are no longer seen in the streets, no more horse-drawn carriages, there are traffic lights, cars, and neon signs.

People are dressed nicely, the city streets are clean, there is much greenery, beautiful public gardens, the sun is shining, but there are no Jews in the city, there is no memory of the rich Jewish life that used to be here. A period of history has come to an end, the circle of Jewish life in Tomaszow has closed in the great disaster the Holocaust, the total and brutal destruction.

At the conclusion of the job, which took exactly one month, we met with reporters from the local newspapers, the secretary of the city, priests from the Catholic Church, and the people who worked with us faithfully and gave us so much support, and we thanked all for their help. We were glad when we received the promise that in the future, the Jewish cemetery will be cared for and preserved by the municipality.

The memories of the past continue to strike, and the heart refuses to believe that this is how it all ended.

The Jewish life in the city where we were born and raised has ended. We hope for a better future, a future without wars or Holocaust.

SHLOMO BIRENSTOCK

THE JOURNEY TO TOMASZOW

We arrived in Poland on the Polish airline "Lot" on Tuesday, August 15, 1995. Warsaw welcomed us with heavy rains. We rode on a bus that travelled slowly to Tomaszow, stopping in many places on the road, towns and villages whose names brought to mind many memories from the past.

I remembered with nostalgia the lively Jewish presence in this region, and the pictures from the past. We arrived in Tomaszow, and went to the house where we stayed on Szkolna Street. Nearby, there is Polna Street, where in number 24 was my "Talmud Torah." The voices of the Jewish children who studied I could not hear. I soon awoke from my daydreams; no sign from the past remained, no Jews, and nothing to remind me of my past.

Our target in this journey was to find headstones in the Jewish cemetery, and to expose, record and photograph them in order to preserve them and create a memorial to the glorious Jewish community that lived in our city for many years, until 50 years ago, when the Nazis destroyed Judaism in Poland, including our community.

Upon arrival, in Tomaszow, Benjamin and I with Mrs. Kosmola, who came from Germany to help, and a few of the local pepole, discussed the work plan we made in Israel, and requested the workers to begin to work following morning.

The cemetery was badly neglected. Most of the headstones were uprooted, and some of them were upside down with the inscriptions facing the ground. Some headstones were smashed and broken, especially those of marble, which had been uprooted. Most of them were full of lichens and it was difficult to decipher the inscriptions. The cemetery's fence was broken and the local kids played football in the western part, which was, for the most part, empty of headstones.

Approaching the headstones was difficult. Thistles, bushes and weeds prevented access, and in some places, there had accumulated garbage and dirt, left by other people who gathered in this place for different reasons. A total disaster, there is no forgiveness for what had been done to the living and to the dead. There was a great difference between the Jewish cemetery and its neighbor, the Catholic cemetery, because the latter has been well cared for and is clean and blooming.

The work was very hard: the heavy headstones had to be turned over and cleaned in order to be able to read their inscriptions, access to the headstones

These are headstones which were removed from the cemetery by the Germans to be used as paving stones for parking lots for trucks in different places in the town. After the war, the municipality returned the headstones to the cemetery and left them in this spot. We separated a few headstones from the pile and tried to decipher their inscriptions. We were only partially successful: it seems that the trucks movements over the headstones erased most of the inscriptions. Those which we were able to decipher we recorded and gave the number 90 as the first two digits of the identification number.

All the headstones face east, with the exception of the headstones in rows 12a, 12b and 12c, which face west. These rows are located in the upper part of the cemetery, which is the continuation of the boulevard that ends where the cemetery becomes larger.

There is a building in the cemetery that used to serve as the residence of the Jewish grave digger, and nearby there is a smaller building, which used to be the purification room. Today, the purification room serves as a chicken coop, and the residence is occupied by an old, poor, sick, friendly couple. The man told us about his longstanding friendship with the manager and the grave digger of the Jewish cemetery, whom he named Achil Eiseman. With grief, he told us that two uniformed Germans came to the cemetery one day and shot Eiseman to death, near the residence. He also told us that Eiseman is buried near the first boulevard.

On the base of a few headstones, we found "self-advertising" for headstone carvers: Goldberg, 44 Warszawka Street, Tomaszow . Baczinsky, 19 Legiegiem Street, Tomaszow . Z.H. Lebenburg, 33 Litewska Street, Piotrkow Ç. Satat 30 Zagerger Street, Lodz. We took hundreds of pictures and slides in the cemetery. On the list we marked headstones whose pictures or slides are in our possession. We are willing to provide copies of the pictures at the families' request. We would be happy to answer questions about the cemetery or the headstones. It is possible to contact the Organization's office, at 158 Dizengoff Street, Tel Aviv, or the head of the Organization, Benjamin Yaari, 6 Dror Street, Holon 58801, tel. 03-5505432.

It is a pleasant duty for us to thank the many good people who helped in the planning, preparation and execution of the project at the cemetery in Tomaszow, and to the generous people who helped and supported the creation of this book. May they all be blessed.

Editor

NOTES AND EXPLANATION FOR THE VISITOR TO THE JEWISH CEMETERY OF TOMASZOW AND TO THE READER OF THIS BOOK.

The headstones, from which we recorded the names and details which appear in this book under the title "A List of Headstones," were marked by us, for identification purposes, with 5-digit numbers. The first two digits represent the row numbers, and the remaining three digits run consecutively within the row. Our first task in the Jewish Cemetery of Tomaszow was to measure the area and record the information that is represented on the cemetery map, enclosed with this book. The cemetery is laid out in the shape of the Hebrew letter "R" The main gate is located on General Gerta Robyatcky Street, between houses number 39 and 43. From the southernmost point to the northernmost point, which borders the Catholic cemetery, the length of the cemetery is 213 meters, and the width is 64 meters. The length of the upper segment, which is parallel to the Catholic cemetery, is 236 meters. The width (parallel to Smotna Street) is 74 meters. According to these measurements, the total area of the cemetery is 2.64 hectares (26.4 dunams). First, we marked the rows: row 1 is adjacent to the eastern wall, and the remaining rows were numbered until row 20, which is adjacent to the western wall. Rows beginning with number 21 are in the upper part of the cemetery. We added three more digits to each headstone, beginning in the south and moving northward. Thus, we arrived at a 5-digit identification number for each headstone. We wrote each number on its headstone with a waterproof felt-tipped pen. This is the number which is written in the left column of our list of headstones. There are six columns on the list, as follows:

column 1: Family names and first names

column 2: Father's name

column 3: Husband's name (Wife of...)

column 4: Year of death

column 5: Four signs: The sign * = the prayer "God, full of mercy" (we counted 28 headstones with this sign).
The sign ** = epitaphs or words of praise are written.
The sign # = a photo of the headstone is in our possession.
The sign @ = a slide of the headstone is in our possession.

column 6: The identification number of the headstones, marked by us. We found a pile of headstones to the right of the main entrance.

reporter asked us. Our reply was that during the first few years after leaving Poland the Holocaust refugees busied themselves with rehabilitation, self-healing, getting accustomed to a new place, learning professions, establishing themselves economically, making families and having children. We in Israel were also busy defending our existence and consolidating our old-new motherland. Only lately, upon retirement, do we have the time for a project such as the one we carried out in the cemetery in Tomaszow. Our aim is to preserve the past and hand it over to the next generation, reinstating the honor of the community forefathers. We went our separate ways with wishes of peace and serenity in a spirit of continued cooperation.

BENJAMIN YAARI

Berlin and joined us in the restoration. We were fortunate to hire diligent workers who assisted us in our efforts to uncover headstones which were buried in the ground. After a few days of work, they became true partners in our search, making a serious effort to try and find the headstones hidden in the ground. In the plan presented to the General Assembly of the Organization in Israel, in November of 1994, we spoke of about 250 headstones remaining in the Jewish cemetery in Tomaszow. The aim was to decode and record details of as many of them as possible. After a month's work, we had discovered more than 2,000 headstones, and we succeeded in recording the family names of half of them (which was the prerequisite for recording), as well as other personal details. In addition to names and dates, we were able to copy epitaphs, and prayers, which were inscribed on the headstones. We were deeply moved by the inscribed symbols, such as candle holders, animals and birds which ornamented most of the headstones. From time to time, Shlomo shouted, which meant he had discovered a familiar name on a headstone. There were many emotional moments in this work. In the first couple of weeks, Mr. Yerzy Wonilowicz, a local teacher, worked in the cemetery too. Mr. Wonilowicz studies the German occupation in Tomaszow and has corresponded for several years with our friend Moshe Weisberg. On the second day of work, a young man named Michal Rzeznik accompanied him. He is a student who is learning Yiddish and Hebrew from a dictionary. Both worked with us during these two weeks (until September 1st when they returned to school), with interest and dedication. We split into two teams. Mr. Birensztock headed a group which cut free access, with saws and axes, to the headstones, and lifted them out from the ground with iron bars. The second team included Mrs. Kosmala, the historian, Mr. Wolinowicz, the teacher, Michal, and Benjamin. This group worked in cleaning the headstones and copying their inscriptions. We discovered marvelous things, in both beauty and content. We were interviewed by a local newspaper in Tomaszow, which printed the interview under the heading "The Tomaszowians from Israel". The article told the story of the Jews who came from Israel to restore their cemetery in Tomaszow, and about the activities of the world-wide ex-Tomaszow Jewish Organization. A few people interested in the subject came to visit us, as a result of the article. At the end of our stay in Tomaszow, we gathered in the lounge of the Hotel Mazowsze on Antogonigo St. Present were the workers and supporters of the project, including the Town Secretary, two priests, the manager of the Catholic cemetery and journalists from two local newspapers. There were greetings from both groups, including warm words by the Town Secretary and questions from the press. "Why did you come to take care of the cemetery 53 years after the Jewish community was wiped out?" one

our idea of restoring the Jewish cemetery. Enclosed with the letter was a map of the immediate vicinity. As for our request regarding a water supply, the reply was that there was no water pipeline to the Jewish cemetery. The municipality did not have funds in the budget to cover laying such a pipe. We tried to make contact with the Catholic Church in Tomaszow, knowing that their cemetery was in close proximity to ours and had running water. Through Father Nicholas Angernard of the Dormitian Monastery in Jerusalem, we managed to contact Mr. Andrzej Krafft, a Catholic priest and a Pole living in Wurzburg, Germany, who had personal contacts in Tomaszow. Mr. Krafft presented our case before the Church in Tomaszow and informed us of their positive response. Upon our arrival in Tomaszow, we contacted the Dean, Father Grad. I was welcomed with greetings and directed to Mr. Kowlinski, the priest in charge of the Catholic cemetery in Tomaszow. We set out for a meeting with Mr. Kowlinski in the Catholic cemetery where we were presented before the local management and assured of their generous help with every request we would make for assistance, especially in receiving a water supply. We purchased 90 meters of plastic pipe and the water flowed. During the second week of our stay in Tomaszow, we met the Town Secretary. We stayed in touch with him throughout our visit, and his response was encouraging. On his initiative, the municipality sent workers with materials to close up a large hole in the cemetery wall. The municipality fixed a sign on the cemetery's main gate, explaining the entrance arrangements. The Secretary also informed us of actions taken in the two schools next to the cemetery to teach the children to be respectful of the cemetery and to prevent them from using the cemetery for unsuitable activities such as football. On September 15, 1995, we, Shlomo Birensztock and I, set out for Poland. We took work plans, cleaning chemicals including the substance used to clean the Western Wall in Jerusalem, tools, measuring instruments, and photographic equipment with us. That afternoon, we went directly from the Warsaw airport to Tomaszow. We were guests of the Trocha family who received us warmly and with friendship. The ties with the Trocha family begun by Beate Kosmala, who had stayed there occasionally over the last three years. Mrs. Kosmala, a historian from Berlin, studies the relationships among the Polish, German, and Jewish populations in Tomaszow between the First and Second World Wars. In order to learn about Jewish leg of this triangle (and since there are no Jews remaining in Tomaszow), Mrs. Kosmala came to Israel three years ago and met with Jewish Israeli citizens who are former residents of Tomaszow. When Mrs. Beate heard of our plans to go to Tomaszow and restore the Jewish cemetery there, she became interested in participating in the project. And so it was that on September 15, 1995, upon our arrival from Israel, Mrs. Kosmala came in from

EDITORIAL COMMENT

On behalf of all those who worked in the Jewish cemetery in Tomaszow this year, and those who worked on the writing and editing of this book, I ask for pardon and forgiveness if, God forbid, the memory or honor of the deceased or their families were blemished during the field work or the recording of the headstones. All was done in an attempt to preserve the memory and honor of the men and women of the Jews of the community of Tomaszow-Mazowiecki.
During the summer of 1994, I visited my home town of Tomaszow for two days. I roamed the streets, stopping near the houses where my family, my school friends and friends from the youth movement used to live. I recalled memories and silently spoke to the walls of the houses; although they did not answer back, I felt peace. During the afternoon of the second day, I went to the Jewish cemetery. I was told that my grandmother's headstone was there. The gate of the Jewish cemetery was closed and so I passed through the Catholic cemetery. I looked at the gleaming white headstones, noting the plenitude of flowers and visitors, diligently gardening and keeping the area clean. Upon entering the Jewish cemetery, I was stunned: the place looked like a jungle. The headstones were thick with weeds, fungus, layers of dust and black rot. Weeds and bushes prevented free access to the headstones. I tried to discover the names written on the headstones, with no success. The embarrassing situation was very depressing and I decided to seek ways to change it. Upon returning home, I reported on the status of the cemetery to my friends, members of the Israeli Organization of Ex-Tomaszow Mazowiecki Residents in Israel. I filed ideas and work plans to treat the headstones. At the General Assembly of the Tomaszow Organization in November 1994, the operational scheme was worked out and approved and at the end of that year I presented it before the Organizational Committee in New York. The plan was received with enthusiasm. We went to work. At the end of January 1995, we sent a letter to the Tomaszow municipality, stating our intention to send a team to restore the Jewish cemetery in their town. We asked the municipality for a map of the cemetery and to arrange for a water supply to be available at the site. At the same time, we looked for ways to perform the job. We were assisted with knowledge from the museum in Jerusalem, from chemical engineers, and from excavators experienced in working at ancient sites and in old cemeteries. After four months, during which no reply had been received from the Tomaszow municipality, we approached the Embassy of Poland in Tel Aviv to ask for their help. The First Secretary of the Embassy of Poland sent a letter on our behalf and soon after he received a reply from the mayor. At that time, the Town Secretary mailed me an encouraging letter, supporting

It is with deep emotion that I am writing these introductory words to a publication concerned with the Jewish cemetery in the Polish city in which I was born, Tomaszow Mazowiecki.

I left this city in 1935 and returned for the first time only 58 years later. On another visit, in October 1995, I went to the Jewish cemetery in Tomaszow, took some pictures, refreshened some old memories, and was told that only a few days earlier, two Israelis, originally from Tomaszow, who had spend some weeks there, had left. Only after Benjamin Yaari's visit in my home in Rehovot a few days ago, did i realize that it was he and his uncle Szlomo Birenstok who had done the painstaking, deeply moving and so important work, which is before us in this book. My profound respect and congratulations to Benjamin Yaari for his initiative, his perseverance and this most successful result of his efforts. Let it serve as a link between the past - the ancestors who have disappeared - and the future generations who may be interested to learn something about the origins of their families.

Professor MICHAEL SELA

Weizmann Institute of Science, Rehovot

Z głębokim wzruszeniem piszę tych kilka słów wstępu do książki o żydowskim cmentarzu w Tomaszowie Mazowieckim, w Polsce, w mieście w którym się urodziłem.
Opuściłem Tomaszów w roku 1935 i po raz pierwszy powróciłem tam dopiero po 58 latach. W czasie mojej drugiej wizyty, w październiku 1995 poszedłem na żydowski cmentarz, zrobiłem tam kilka zdjęć i przywołałem wspomnienia.
Poinformowano mnie, że kilka dni wcześniej wyjechali dwaj Izraelczycy, którzy pochodzą z Tomaszowa, a przebywali na miejscu kilka tygodni.
Dopiero, gdy kilka dni temu odwiedził mnie w moim domu w Rechowot Benjamin Yaari, dowiedziałem się, że to on i jego wujek, Szlomo Birensztok wykonali w Tomaszowie Mazowieckim tę trudną, ważną i budzącą wzruszenie pracę, udokumentowaną w tej książce.
Pragnę wyrazić Benjaminowi Yaari uznanie i głęboki szacunek za jego inicjatywę, wytrwałość oraz udany wynik jego trudów.
Oby książka ta stanowiła ogniwo łączące przeszłość - pokolenia, których już nie ma - z pokoleniami przyszłych, które może zechcą poznać źródła i korzenie swych rodzin.

Prof. Michael Sela
Instytut Naukowy, Rechowot

תוכן העניינים

Table of Contents

Spis Tresci

Staff - Komisia ksiazki:
Zvi Amzel, Szlomo Birensztok, Beate Kosmala, Tzippi Shehebar

English translation - Tlumaczenie na Angelski:
Nancy Roberts, Eytan Tourjeman

English Advisor - Radca na Angelski:
Dov Wurzel

Polish translation - Tlumaczenie na Polski:
Szoszana Raczinska, Anna Cwiatkowska

Photography and design - Zdjecia i grafika:
Benjamin & Sharon Yaari

Desing adviser - Graficzny radca:
Hanoch Amitt

Printing by the generosity - Drukowane w uprzejmosci:
"Madan" Nazareth

Paper Materials donated - Papier ofiarowal Pan:
Abram Lancman

Computerized pre-press:
Mirit Production

This stone shall be a witness unto us...
(Joshua; 24; 27)

Patrzcie, oto ten kamień będzie dla was świadkiem
(ksiega Jozuego: 24, 27)

The Jewish Cemetery Tomaszow-Mazowiecki Żydowski Cmentarz

Editor Redakor: Benjamin Yaari-Wald

Benjamin Yaari בנימין יערי
Hadror St. 6 רחי הדרור
Holon - Israel 58801 חולון
Tel. 03-5505432 .טל

Published by the Israeli Organization of Residents of Tomaszow-Mazowiecki
Wydane przez Zwiazek Tomaszowian w Izraelu
1996

*PXV
(Tomaszów Mazowiecki)
98- 64

RCS